

Графічні нарративи про війну

Історія Тетяни Хоруженко

*Graphic Narratives of War Series
The Story of Tetiana Khoruzhenko*

Графічні наративи про війну

Історія Тетяни Хоруженко

Graphic Narratives of War Series
The Story of Tetiana Khoruzhenko

Kharkiv-Leipzig 2025

УДК 7

Т 31

The project “Graphic Narratives of War” combines the oral history method of research and graphic art. The graphic history shows and tells the biography of a person, conveys the atmosphere of the experience in visual graphic images that follow the story itself, revealing the personality and experience not only of the main character, but also the atmosphere of the event, detailing what is happening around. The combination of graphics and text - quoting the direct speech of the narrators, in our opinion, provides a more accentuated view of history and presents extensive biographical material in a concentrated form, where the pictures are filled with a broader meaning and the text is more concise, while maintaining its originality. This approach represents a modern method of academic and educational presentation of complex historical events, where the narrative is complemented by visual solutions that help focus the reader’s attention and emphasize key aspects.

Телуха С.С.

Т 31 Графічні наративи про війну. Історія Тетяни Хоруженко / С. С. Телуха.

Харків – Лейпциг : Факт, 2025. 56 с. : іл.

ISBN 978-617-8175-64-1

Проект «Графічні наративи про війну» поєднує усноісторичний метод дослідження і графічне мистецтво. Графічна історія показує й розповідає біографію людини, передає атмосферу пережитого у візуальних образах. Графіка допомагає стежити за оповіддю, розкриваючи індивідуальний досвід наратора та саму подію, додає деталей. Поєднання графіки й тексту — цитування прямої мови нараторів, — на нашу думку, створює сучаснішу перспективу оповіді й дозволяє подати об’ємний матеріал у стислому вигляді, коли ілюстрації максимально змістовні, а текст оригінальний. Це поєднання є сучасним підходом академічного та педагогічного представлення складних історичних подій, за якого мова наративу доповнена візуальними рішеннями, що допомагають сфокусувати увагу читача, зробити певні акценти.

УДК 7

The publication was made possible thanks to the support of the Philipp Schwartz – Initiative of the Alexander von Humboldt Stiftung.

We would like to express our special gratitude to Leonid Leonidov, the head of the Drobytsky Yar organization, for the opportunity to document your experience, your active work in preserving the memory of the Holocaust in Kharkiv, and for your humanity.

ISBN 978-617-8175-64-1

© Олександр Пугівський, ілюстрації, 2025

© Світлана Телуха, дослідження та інтерв’ю, 2025

© Фень Дмитро, дизайн та верстка, 2025

Про проєкт

Проєкт «Графічні наративи про війну» поєднує усноісторичний метод дослідження і графічне мистецтво. Графічна історія показує й розповідає біографію людини, передає атмосферу пережитого у візуальних образах. Графіка допомагає стежити за оповіддю, розкриваючи індивідуальний досвід наратора та саму подію, додає деталей. Поєднання графіки й тексту — цитування прямої мови нараторів, — на нашу думку, створює сучаснішу перспективу оповіді й дозволяє подати об'ємний матеріал у стислому вигляді, коли ілюстрації максимально змістовні, а текст оригінальний. Це поєднання є сучасним підходом академічного та педагогічного представлення складних історичних подій, за якого мова наративу доповнена візуальними рішеннями, що допомагають сфокусувати увагу читача, зробити певні акценти.

Мета проєкту — зробити біографію людини більш видимою, передати її життя в контексті складних історичних подій. Графічні наративи створені на основі усноісторичних інтерв'ю з людьми, які пережили Другу світову війну та стали свідками війни Росії проти України.

У центрі графічного наративу — людина, яка змогла вижити та розповісти свою історію. Як їй вдалося врятуватися? Хто допоміг чи що? Що пережила ця людина? Про що мріяла? Про що думала? Для того щоб відповісти на ці питання, ми використали усноісторичні джерела (записані на аудіо чи відео історії наших оповідачів) та графіку.

Для цього випуску обрано історію маленької єврейської дівчинки родом з Харкова. Ми об'єднали пряму мову нашої героїні Тетяни Валеріанівни Хоруженко з ілюстраціями та хочемо розповісти вам її досвід. Вона дитиною пережила Другу світову війну.

About project

The project “Graphic Narratives of War” combines the oral history method of research and graphic art. The graphic history shows and tells the biography of a person, conveys the atmosphere of the experience in visual graphic images that follow the story itself, revealing the personality and experience not only of the main character, but also the atmosphere of the event. The combination of graphics and text — quoting the direct speech of the narrators, in our opinion, provides a more accentuated view of history and presents extensive biographical material in a concentrated form, where the pictures are filled with a broader meaning and the text is more concise, while maintaining its originality. This approach represents a modern method of academic and educational presentation of complex historical events, where the narrative is complemented by visual solutions that help focus the reader’s attention and emphasize key aspects.

The project aims to make a person’s biography more visible and to present their life story in the context of complex historical events. The graphic narratives are based on oral history interviews with people who survived World War II and witnessed Russia’s war against Ukraine.

In the centre of the stories is a person who was able to survive, save themselves and tell his story. How did they do it? Who or what helped? What has this person undergone? What did that human dream about? What did they think? In order to answer these questions today, we used oral history sources — recorded audio stories of our narrators from Kharkiv, who gave us these stories. In cooperation with the artist from Kharkiv — Oleksandr Putievskiy, we combined oral memories and graphics to depict the experience of living and talking about the war by our heroes.

For this issue, we have chosen the story of a little Jewish girl from Kharkiv. We have combined the firsthand account of our heroine,

З пані Тетяною я знайома особисто. Ми жили в сусідніх будинках у Харкові. У листопаді 2021 року вдома в оповідачки я записала інтерв'ю про історію її життя. Останнього разу ми бачилися невдовзі після того, як я передавала матеріали нашого інтерв'ю. Від моменту повномасштабного нападу Росії на Україну в 2022 році пані Тетяна залишалася в Харкові. Ми листувались у соціальних мережах, але в травні 2022 року зв'язок обірвався. Відновити зв'язок з пані Тетяною, дізнатися про її стан мені поки що не вдалося. Цю публікацію ми присвячуємо Тетяні Хоруженко.

У графічному наративі художник використав авторський стиль для творення образів, композиції, плановості та колірних рішень. Усі зображення унікальні та створені виключно для цієї історії. Деякі ілюстрації виконані на тонованому папері, для їх втілення художник обирає різноманітні матеріали — олівці, фломастери, гуаш.

У цій публікації ми стежимо за історією та оповіддю пані Тетяни живою мовою, що супроводжується ілюстраціями. На початку видання опублікована коротка біографія героїні, далі оповідь ведеться від першої особи. У фінальній частині висвітлено події Голокосту в Харкові та подано історію місць пам'яті.

Світлана Телуха

Tetyana Valerianivna Khoruzhenko, with illustrations to share her experiences. As a child, she lived through World War II.

I personally knew Ms. Tetyana — we lived in neighboring buildings in Kharkiv. In November 2021, I recorded an interview with her at her home about the story of her life. The last time I saw her was shortly afterward when I handed her the materials from our interview.

After Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022, Ms. Tetyana remained in Kharkiv. We stayed in touch through social media, but in May 2022, our communication was abruptly cut off. So far, I have been unable to reestablish contact or learn about her current situation. We dedicate this publication to Tetyana Khoruzhenko.

For the graphic narrative, our artist has used his authorial creativity, styl, composition, layout and colour solutions. All images are unique and have been created just for this story. Illustrations are made on tinted paper. For their realization the artist has chosen various materials — pencils, felt-tip pens, gouache.

In this publication, we follow the story and the lively language of our narrator, accompanied by illustrations. At the beginning of the publication, we published a short biography of our heroine. In the second part of the book, we present the context of the history of the Holocaust in Kharkiv and the places of memory.

Svitlana Telukha

Біографія

Тетяна Хоруженко
Tetiana Khoruzhenko

Народилася 21 квітня 1936 року в м. Харків. Тато — Валеріан, росіянин за походженням, мама — Олена, єврейка. До війни жили в родині бабусі по татовій лінії — Марії Герасимівни Проскуріної. Бабуся працювала вчителькою російської мови та літератури в школі, дідусь завідував овочевою базою в Червоному Куті (Лозівський район, Харківська область). Коли німецькі окупаційні війська видали наказ «До жидів м. Харкова», де йшлося про переміщення всього єврейського населення міста до бараків Танкового заводу, Таня з мамою вирушили туди одразу. Це був грудень 1941 року. Їх проводжала сестра тата Валентина, якій на той момент було 22 роки. Тетяна пам'ятає, як її, закутану, зимою везли на санчатах. Вона перебувала в бараках Танкового заводу лише ніч, на ранок її викупила в охоронця за золотий годинник тітка Валентина. Валентина відвезла маленьку Тетяну до бабусі Марії на вулицю Іскринську. Через два дні Валентина повернулася до бараків та викупила Олену, маму Тетяни. Якийсь час вони переховувалися в темній кімнаті будинку бабусі. Марія Проскуріна врятувала в своєму домі багатьох євреїв з **харківського гетто**. Не вдалося врятуватися родині по

*She was born on 21st of April, 1936 in Kharkiv city. Her father was Valerian — Russian by origin, her mother — Olena — was Jewish. Before war they were living with her grandma, her father's mother. Her name was Mariia Proskurina. Tetiana's grandma was working as a Russian language teacher, and her granddad was in charge of the vegetable base in Chervonuy Kut (Kharkiv oblast, Lozivskiy rayon. When the German occupation forces issued the order «**To the Jews of Kharkiv**», which referred to the transfer of the entire Jewish population of the city to **the Tank Factory barracks**, Tania and her mother went there immediately. It was December 1941. They were accompanied by her father's sister Valentyna, who was 22 years old. She stayed in the barracks of the Tank Factory for only one night, and in the morning she was bought out from the guard by her aunt Valentyna. The payment was a gold watch. Valentyna took little Tetiana to her grandmother Maria on Iskrynska Street. Two days later, Valentyna returned to the barracks and bought out Tetiana's mother, Olena. For some time, they hid in a dark room in their grandmother's house. Grandmother Maria saved many Jews from the **Kharkiv Ghetto** in her home. She did not manage to save the family on her mother's*

маминій лінії. Тетяна більше ніколи не бачила своїх бабусю, прабабусю, двох тіток та трьох двоюрідних братів і сестер (найменшій дитині був місяць). Згодом пані Тетяна, її мама й тато змушені були покинути дім на Іскринській. Вони рухалися пішки, маленьку Тетяну везли на санчатах. Якийсь час родина жила в лісовій хатині, згодом народилася дівчинка Оля. Тато перевіз родину до селища Мурафа (Краснокутський район, Харківська область) та пішов у партизани. Мама з двома доньками лишилася сама. Якось до них прийшов поліцай та сказав, щоб вона йшла з села, бо її повісять. Вони пішли в невідомому напрямку, довго поневірялися, не могли знайти прихисток і ночували просто неба. Біля села Кочубеївка (Дергачівський район, Харківська область) їх прихистила та згодом врятувала їм життя Домаха Руденко, нині **праведниця Народів світу**. Ця жінка стала родині другом на все життя. Після війни Тетяна, її мама та сестра якийсь час проживали в селищі Мурафа, потім повернулися до Харкова. Мамі довелося змінити прізвище, підробити документи так, щоб приховати єврейське походження: вона змінила прізвище Проскуріна на Руденко, а ім'я по батькові з Моїсеївна на Михайлівна. Згодом тато повернувся в родину. Тетяна закінчила 7 класів, вступила до технікуму. Одружилася й народила доньку, проживала в Харкові.

*side. Tetiana never saw her grandmother, great-grandmother, two aunts, and three cousins, the youngest of whom was one month old. Later, Ms. Tetiana, her mother and father were forced to leave their home on Iskrynska Street. They moved on foot, and little Tetiana was carried on a sled. For some time they lived in a forest hut, and later a girl, Olya, was born to the family. Her father moved the family to the village of Murafa (Krasnokutskyi rayon, Kharkiv oblast) and joined the partisans. Tetiana's mother and her two daughters were left alone. One day, a policeman came to them and told her to leave the village or she would be hanged. They left in an unknown direction, wandered for a long time, could not find a place to spend the night, and spent the night in the open air. Near the village of Kochubiivka (Derhachiv rayon, Kharkiv oblast), they were sheltered and later saved their lives by Domakha Rudenko, now a **Righteous Among the Nations**. She has become a lifelong family friend. After the war, Tetiana, her mother, and her sister lived for some time in the village of Murafa, and then returned to Kharkiv. Her mother had to change her surname, forge documents proving that she was not Jewish, and change her last name from Proskurina to Rudenko, and her middle name from Moiseivna to Mykhailivna. Tetiana finished 7 grades and entered a technical school. She got married and had a daughter. Before Russia's full-scale invasion of Ukraine, she lived in Kharkiv. I last spoke to her in the summer of 2022. Subsequently, the connection was broken. I hope that Ms. Tetiana has left Kharkiv and is now safe with her daughter and grandchildren.*

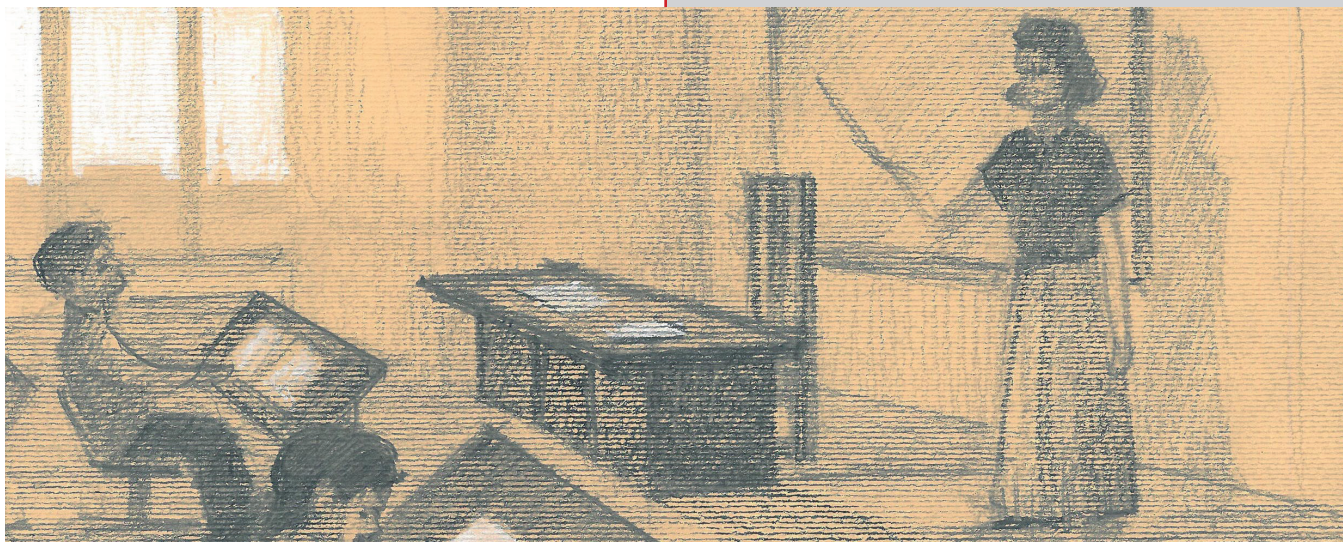
Родина

Мене звати Тетяна Валеріанівна Хоруженко. Народилася я 21 квітня 1936 року. Спогади мої стосуються мого дитинства воєнного часу. Ну що можна сказати, з чого почати? Напевно, почати потрібно з окупації Харкова німецькими військами. Мені тоді було 5 з половиною років, 15 листопада було видано наказ. Я ось згадувала, я завжди плутаю листопад і грудень. 15 числа видано наказ німецького командування, щоб єврейське населення, тобто всі євреї та **напівкровки**, зібралися на танкобуді — це тракторний завод, який називається.

Мама моя — єврейка, чистокровна єврейка. Тато в мене росіянин. Жили вони в Харкові на вулиці Іскринській, бабуся моя, татова мама, Марія Герасимівна Проскуріна, вона була викладачем російської мови та літератури у школі, викладала у старших класах.

*My name is Tetiana Valerianivna Khoruzhenko. I was born on April 21, 1936. My memories relate to my wartime childhood. Well, what can I say, where to start. Probably, we need to start with the occupation of Kharkiv by German troops. I was 5 and a half years old at the time; on November 15. I just remembered that I always confuse November and December. On 15th November, an order was issued by the German command so that the Jewish population, that is, all Jews and **half-breeds**, had to gather at the tank building — this is a tractor plant, which is called in this way.*

My mother is a Jew, a purebred Jew, my grandmother as well. My dad is Russian. They lived in Kharkiv on Iskrynska Street. My grandmother, my father's mother, Mariia Herasymivna Proskurina — she was a teacher of Russian language and literature at school, she taught in high classes.

А дідусь працював завідувачем харківських кагатів. Знаєте таке, що таке кагати? Це овочева база — це начальник овочевої бази, до війни вони називалися кагати. Він був начальником, тобто це саме, був не останньою людиною в Харкові. Коли почалася війна, дідусь якраз працював у цьому в Красному Куті, там на заготівлях були, війна війною, але однаково заготівлі повинні були бути. А бабуся, вже школа не працювала в 1941 році, і були вдома весь час.

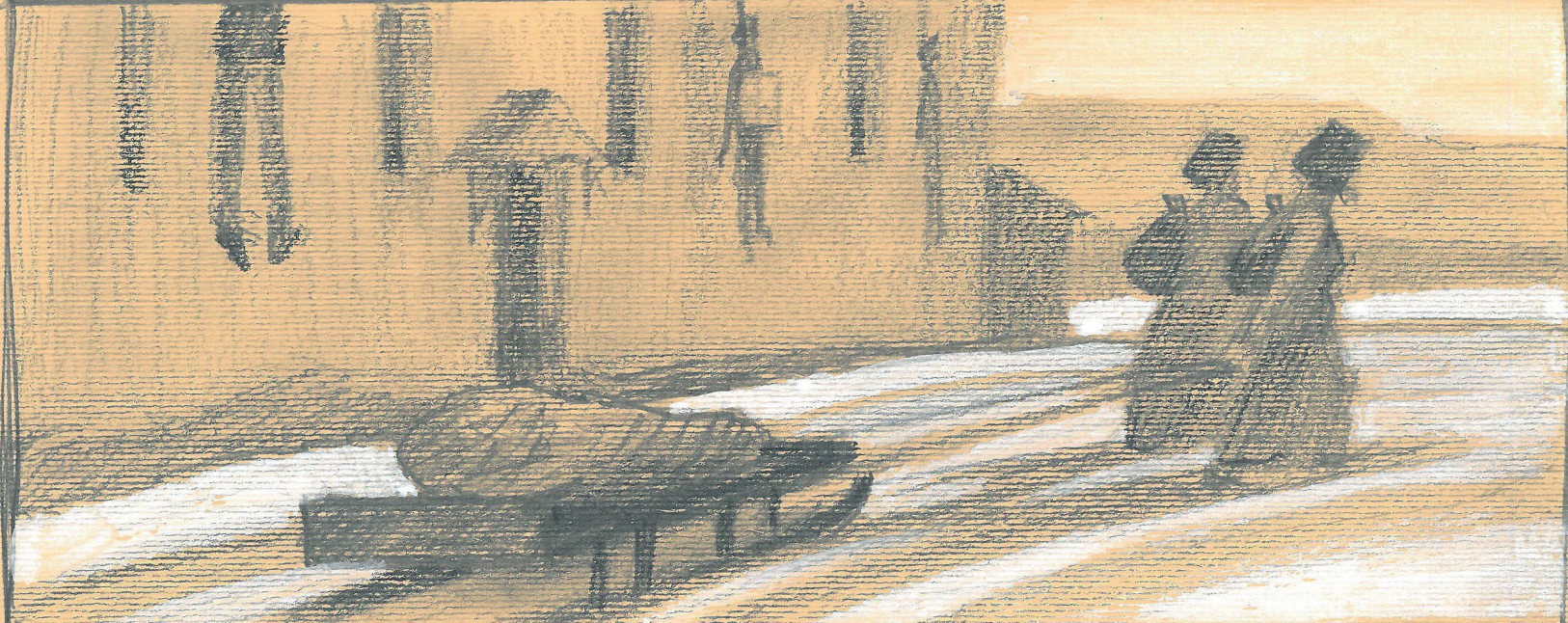
And my grandfather worked as the head of the Kharkiv kagats. Do you know what kagats are? This is a vegetable base — the position is the head of the vegetable base; before the war they were called kagats. He was the boss, that is, he was not the last person in Kharkiv. When the war began, my grandfather was just working in this place in Krasnyi Kut, there were food preparations there. War was war, but still there had to be food preparations. And grandmother, the school was no longer open in 1941, and they were at home all the time.

Окупація

Це якраз спогади з самого початку війни, коли євреї мали зібратися на танко-строї. І мама моя зібралася дійсно йти туди, а батько сказав: «Таню залишай, а сама йди». Але мама чомусь забрала мене з собою, і бабуся каже: «Вони, мабуть, з тобою там розмовляли, але до чого прийшли — я не знаю». Ну і коротше мене посадили на санчата, і ми поїхали. Поїхали з тіткою Валею, сестрою мого батька, їй бабуся сказала, що: «Валю, їдь з Оленою і подивися, куди вона везе дитину».

These are just memories from the very beginning of the war, when the Jews had to gather at the tank building site. And my mother was really getting ready to go there, but my father said: "Leave Tania, and go yourself." But for some reason my mother took me with her, and my grandmother said: "They apparently talked to you there, but I don't know what they came to." Well, to cut a long story short, they put me on a sled and off we went. We went with aunt Valia, my father's sister, my grandmother told her that: "Valia, go with Lena and see where she is taking the child."

І ми поїхали, поїхали. Це був грудень місяць, перед Новим роком якраз це було. Дуже сильні морози були, тому що я була закутана і закрили мені обличчя. Чому закриті обличчя, я не знаю. Потім я вже з віком розуміла, чому. Тому що якраз у грудні місяці чомусь були **повішені трупи з балконів**, і я, коли їхали на санчатах, і я бачила ноги, що висіли, і я не розуміла, в чому справа. Дитиною була і не розуміла це, потім я вже зрозуміла, що це таке. Коли ми поїхали туди, приїхали, нас помістили, хто хотів, той туди й заходив. Зайшли в кімнату, я пам'ятаю, завезли мене на санчатах, посадили, завели, і санчата поруч. І посадили на санчата, і мені не давали вставати, чому? Тому що місця не було навіть стати ніде. Кімната, я не знаю, з дитячих міркувань, яка квадратура була цієї квартири, але

*And we went. It was December, just before the New Year. It was very cold. Why do you cover my face? I don't know. Then, as I grew older, I understood why. Because just in December, for some reason, **corpses were hanged from balconies**, and when I was riding on a sled, I saw their legs hanging, and I didn't understand what was going on. I was a child and didn't understand it, but then I realized what it was. When we arrived there, they put us in, and whoever wanted to come in there. We went into the room, I remember, I was brought on a sleigh, was sat down, and the sleigh was next to me. And they put me on a sled, and I wasn't allowed to get up, why? Because there was no place to even stand anywhere. The room, I don't know, from childish point, what the square footage of this apartment was, but the fact that there were about 100 people there, in my opinion, right*

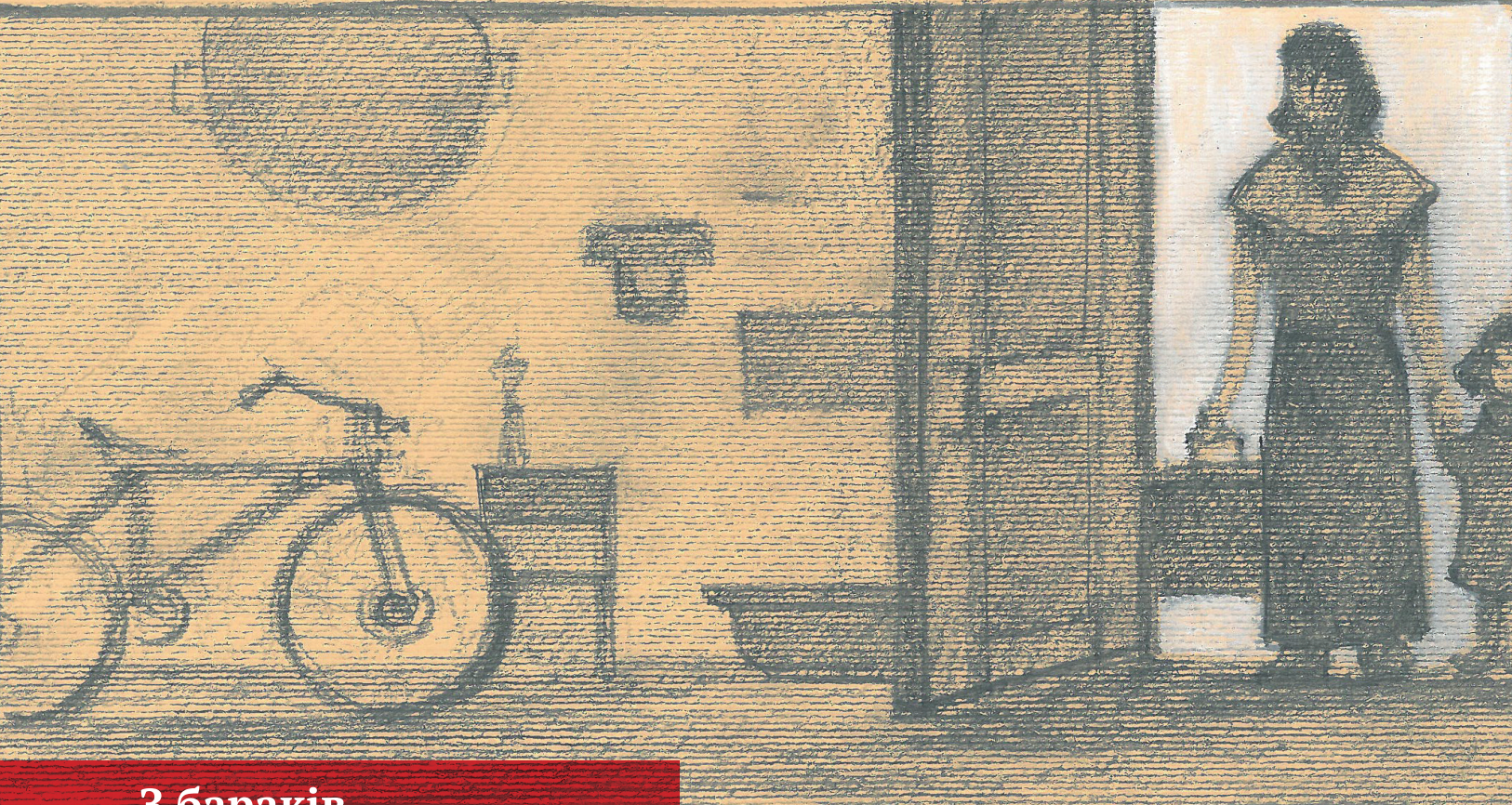
те, що там було людей 100, по-моєму поняттю, ось зараз — це точно. Тобто ця ніч минула, яку я там пробула. Я одну ніч там пробула, там, значить, на саночках я відсиділа, плакала я, що я не могла встати, і я так і заснула.

now is for sure. That is, this night passed, which I spent there. I spent one night there, which means I sat there on a sled, I cried that I couldn't get up, and I just fell asleep.

Уранці прокинулася, мене Валюша везе на санчатах уже з цієї кімнати, виносить мене, а мама залишилася, вона не пішла, але вони домовилися, що Валюша мене вивезе. Валюша каже: «Ти залишишся, якщо ти залишишся, то я потім подивлюся, як буде». Коротше, вони мене вивезли, цьому охоронцеві дали Валюшин годинник, золотий у неї був. І мене Валюша вивезла, як я їхала — я не пам'ятаю цей момент, але пам'ятаю, як уже приїхали.

In the morning I woke up — Valiusha was taking me on a sled from this room, but my mother stayed, she didn't leave, but they agreed that Valiusha would take me out. Valiusha said: "If you stay, then I'll see how it goes." Long story short, they took me out, they gave this guard Valiusha's watch, she had a gold one. And Valiusha took me out, as I left — I don't remember this moment, but I remember how we had already arrived.

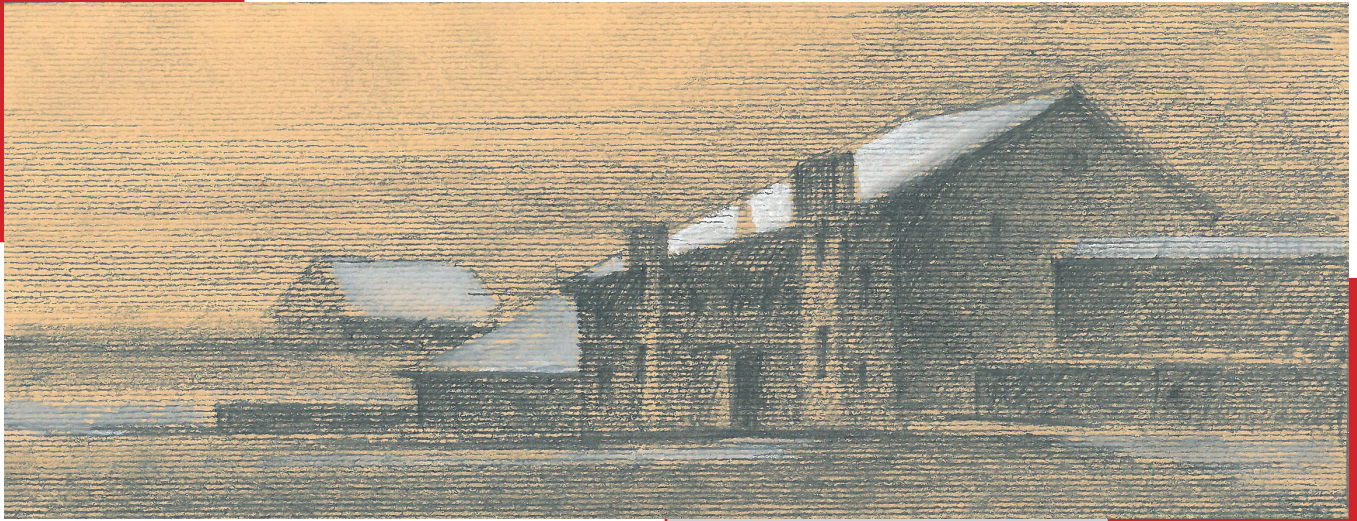
3 бараків

Привезла мене Валюша на Іскринську, і вже квартиру бабусину пам'ятаю. І ось мене там помістили в дальню кімнату, зачинені вікна були, завішені, щоб я навіть не підходила, бо потім я дізналася, як дітей бачили, що ховаються, і їх продавали. І ще з однієї причини, чому в темній кімнаті, тому що був брат двоюрідний, Ігорьок звали його, він був на 2 роки молодший за мене, і він міг, якщо ми бавилися, то він міг розповісти сусідам. А сусіди продавали, і бабуся боялася, що сусіди можуть так сказати, якщо сусіди розповідали, то мало того, що забирали євреїв, знищували, так ще й господарів також.

Бабуся сказала Валюші, це було вже дня через два, напевно, це потім мені розповіли. «Знаєш, що? — каже: — Якщо Олена ще жива, іди забери її». А вона сама боялася теж, їй було 22 роки, Валюші було 22 роки, і вона каже: «Я теж боялася». Тому що я трохи відступлюся, тому що, коли було бомбардування, і в кожному будинку були збудовані землянки, в яких ховалися люди під час нальотів. І ось я пам'ятаю тоді, я трохи забігла вперед, ми, коли почалися артналиоти ось

Valiusha brought me to Iskrynska Street, and I already remember my grandmother's apartment. And so they put me there in the back room, the windows were closed, curtained, so that I wouldn't even approach, because then I found out that when the children were seen, and being hid then those children were being sold. And one more reason why in a dark room, because there was a cousin brother, his name was Ihor, he was 2 years younger than me, and he could, if we played, tell the neighbours. And the neighbours sold the children, and that is why my grandmother was afraid that the neighbours might say something. And when the neighbours told, then not only did the Jews were taken and exterminated, but the owners were killed as well.

Grandma told Valiusha, it was probably two days later when they told me: "You know what?" she said: "If Lena is still alive, go get her." And she herself was afraid too. Valiusha was 22 years old, and she said: "I was afraid too." Because I will backtrack a little, because when there was a bombing, dugouts were built in every house in which people hid during the raids. And I remember then, I got a little ahead of myself, and when the German artillery attack began, we were immediately

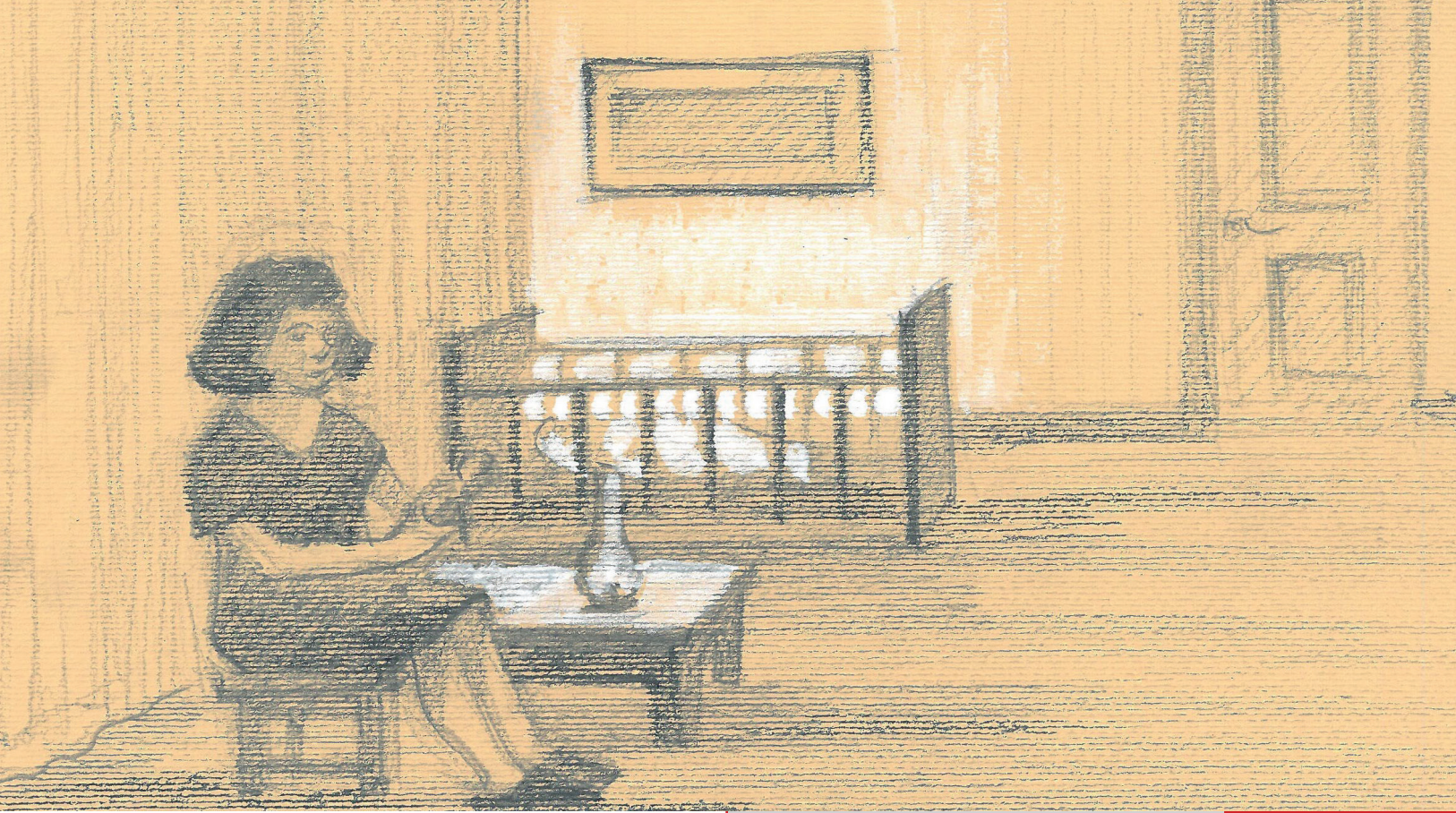
цей німецький, то нам одразу сказали, що потрібно в землянку бігти. І ми з братом за ручку бігли в цю землянку, через яку, як зараз пам'ятаю цю землянку, навіть запах землянки пам'ятаю зараз, уявляєте.

І ось, коли бабуся сказала «приведи Олену, якщо вона жива», і Валюша пішла, і привели маму. Валюша привела маму, я зараз не можу сказати точно, але я думаю, що так точно вона викупила її, як і мене, тому що по-іншому не можна було. Вийти непоміченим не можна було. Виходили, тільки потрібно було щось сунути. Або, припустимо, що хтось ішов по воду, до того ж діти, підлітки — це мені розповідали, — виходили по воду й могли піти, це теж нібито. Але врятуватися, ніде було врятуватися.

told that we needed to run to the dugout. And my brother and I ran by the hand into this dugout. I remember this dugout even now, I even remember the smell of that dugout now, can you imagine!

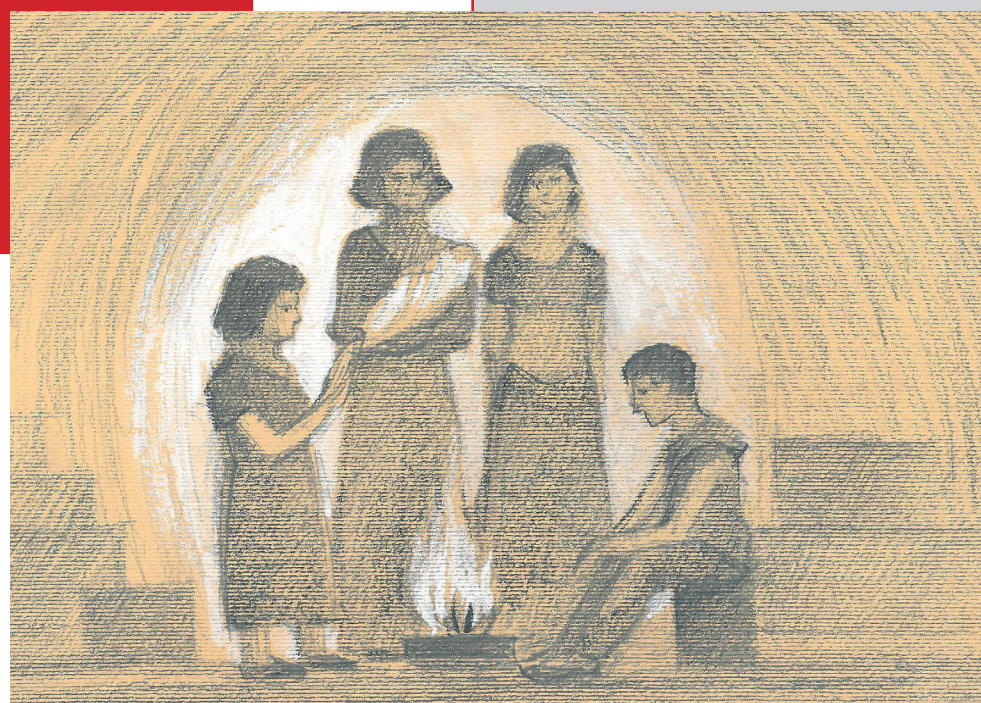
And so, when grandma said bring Lena if she was still alive, Valiusha went and brought my mother. I can't say for sure now, but I think she bought her out, just like me, because there was no other way to do it. It was impossible to leave unnoticed. People only could come out if something had to be given. Or suppose that someone went for water: children or teenagers — they told me this, and could leave, this could also happen. But there was no place to escape.

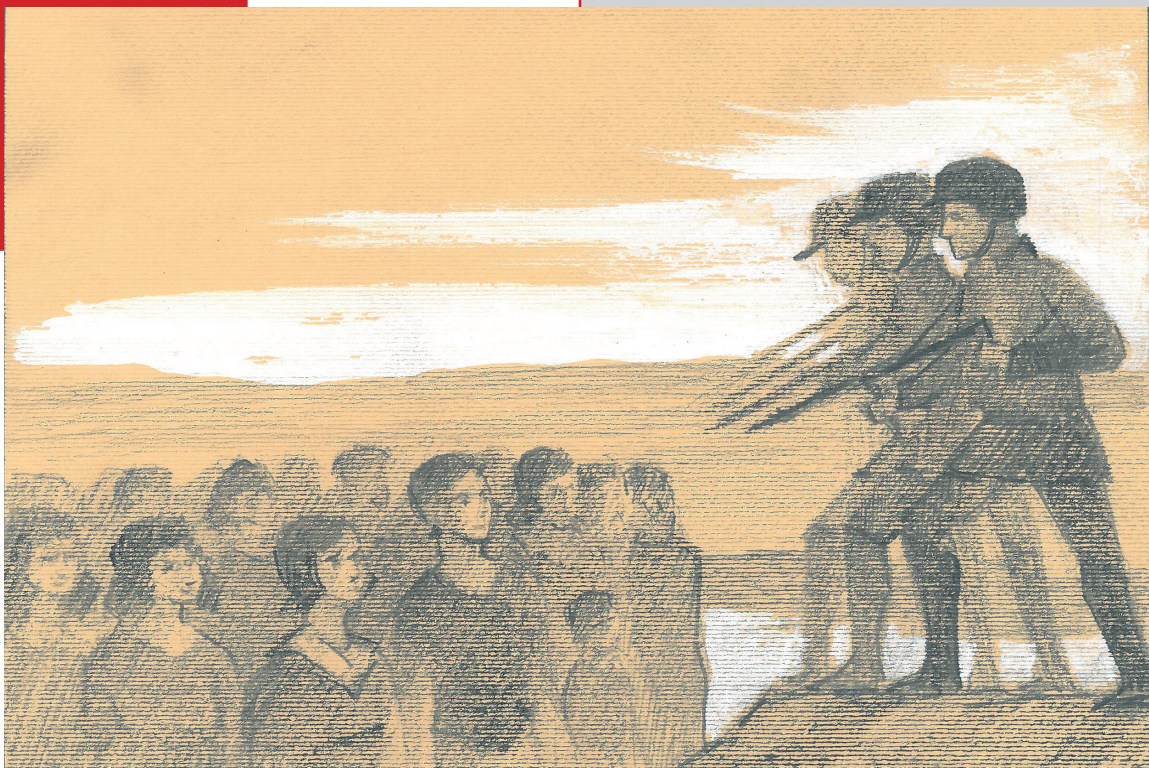
Ну, коротше кажучи, Валюша приводить маму, і на сімейній раді бабуся каже батькові, батько прийшов, деь там гуляв, приходить, і бабуся йому каже: «Отже, ми забрали з гетто», але тоді гетто не називали це, потім називали так. «З танкобуду», «з бараків» вони називали. «Ми з бараків Олену з Танею забрали, врятували. А тепер рятуй ти». І вона йому сказала: «Якщо ти не врятуєш, ти мені не син!».

Well, in short, Valiusha brought my mother, and at the family council the grandmother told my father, the father just came because he was walking somewhere: "So, we took them out of the ghetto," but then they didn't call the ghetto, only later they called it that. "From the tank building", "from the barracks" they called it so. "We took Lena and Tania from the barracks and saved them. Now save you." And she told him: "If you don't save your wife, you are not my son anymore!"

І в гетто я була, тобто в бараках була всього одну ніч. [Родичів по маминій лінії] я їх там теж не бачила, але вони там були. Вони пішли з першого дня туди, туди пішла, значить, мамина мама, тобто моя бабуся, по дідусеві його мати, тобто це, виходить, прабабуся, моя тітка з двома дітьми. І в тітки була дитина, яка щойно народилася в грудні місяці, дитині було, я не знаю, місяць чи ще менше, ніж місяць, і вона з цією дитиною. А другій дівчинці було 3 роки, вона 1938 року народження. Ось їх п'ятеро осіб, потім дядько, він був інвалід дитинства, дядько і сьома була тітка, ось там 7 осіб, які в Дробицькому Яру зараз лежать.

[Relatives on my mother's side] And I was in the ghetto, that is, I was in the barracks for only one night, I didn't see them there either, but they were there. They went there from the first day. My mother's mother went there, that is, my grandmother, my grandfather's mother, that is, this turns out to be my great-grandmother, my aunt with two children. And the aunt had a child who was just born in December, the child was, I don't know, a month old or even less than a month old, and she was with this child. And the second girl was 3 years old, born in 1938. There were five of them. Then my uncle, he was disabled since childhood, and the seventh was my aunt. There were 7 people there who are now lying in Drobyskyi Yar.

Дядя Яша пішов у бараки. І він там такий діяльний був чоловік, пробивний, ну як усі євреї, напевно. І ось, коли виїжджала машина, дядько Яша підійшов і питає: «Куди вивозять їх?» А цей колабораціоніст каже: «До першої ями». І він зрозумів, і вивів Олену Ісаївну з мамою і сестрою, і сказав, і дав їй адресу моєї бабусі на Іскринській, яка мене забрала. І каже: «Там вам допоможуть». Дядя Яша допомагав дуже багатьом.

Uncle Yasha went to the barracks. And he was such an active man there, punchy, well, like all Jews, probably. And so, when the car was leaving, Uncle Yasha came up and asked: "Where are they being taken?" And this collaborator says: "To the first pit." And he understood, and brought Olena Isaivna out with my mother and her sister, who took me, and gave her the address of my grandmother on Iskrynska str. And he said: "They will help you there." Uncle Yasha helped a lot of people.

Вивів, і через бабусю мою, а як вони доходили до бабусі вночі, приходили, вона їх перетримувала дні 2–3, залежно, щоб вивести було нормально. Така знаєте, був настил, і там тримали для зимового опалення, чим топили взимку. Там, де тримали опалювальну: дрова, вугілля. І вони на вугіллі, бабуся там давала щось сховатися. Але, а потім, значить, вночі, пізньої ночі, глибокої ночі, коли вже відчували, що сусіди сплять, ніхто нічого, Валиуша потім розповідала. Вона брала, як дядю Яшу вивозила, і так і всіх інших, ми взяли відра, і йшли начебто за водою, і вона виводила їх через передмістя Харкова, виводила і вони вже там йшли, таким чином так дядя Яша там рятував дуже багатьох.

He brought them out. And when they got to grandma at night, she kept them for 2–3 days, depending on how it was normal to take them out. You know, there was flooring, and they kept it there for winter heating. Where they kept the heating room: wood, coal. And they slept on coals. Grandma gave them something to cover. Well, then, that means at night, late at night, when they already felt that the neighbours were sleeping and no one saw anything, Valiusha took out both uncle Yasha and everyone else. Valiusha told me later. We took buckets and walked as if to fetch water, and she led them through the suburbs of Kharkiv, and they left there. Thus, uncle Yasha saved a lot of people there.

Але на цьому, в принципі, ці спогади закінчуються, і починається вже наша історія, коли мама прийшла, і бабуся сказала батькові, що ти рятууй, інакше ти мені не син.

But this is basically where these memories end, and ours story begins. When my mother came and my grandmother told my father to save his wife, otherwise he was not her son anymore.

Втеча та переховування

І він посадив, теж вночі вийшли, я на санчатах, а мама пішки йшла, він теж пішки йшов. Він здоровий, вона такого невеличкого зросту була, така маленька жінка, і я дуже добре пам'ятаю, коли ми їхали, як мама плакала, що вона змерзла, і їй перепочити потрібно, вона втомилася, а він лаявся. І потім ми через якесь йшли село, і зайшли в ліс, і в лісі якийсь будиночок був, і мама почала плакати, каже: «Валя, давай зайдемо погріємося, хоч погріємося». Ось цей момент я пам'ятаю, далі я вже не пам'ятаю. Потім я згадую вже, коли привезли мене в якусь хату, мабуть, покинуту, і ми в цій хаті прожили стільки, що з часом я потім згадувала, ось я пам'ятаю те, що я розповіла. Я пам'ятаю і цю хату — і все, і **каганець**. Знаєте, що таке каганець?

*And he put me on a sled. We also went out at night, I was on a sled, and my mother was walking, my dad was also walking. He was healthy, but she was such a small stature, such a small woman, and I remember very well, when we were walking, how my mother cried that she was cold and needed to rest, she was tired, and he swore. And then we walked through some village, and went into the forest, and in the forest there was some kind of house, and my mother began to cry, saying: "Valia, let's go in and warm up, at least let's warm up." I remember this moment, I don't remember anymore. Then I remember when they brought me to some house, apparently abandoned, and we lived in this house for so long that over time I later remembered. I remember what I said. I remember this house — and everything, and the **kahanets**. Do you know what kahanets is?*

Потім звідкись з'явилася в мене сестра маленька, а я думаю, чому я не пам'ятаю цього часу? І 43-й рік починається, тоді сестра з'явилася, а потім виявилось, що справді цілий рік ми сиділи в цьому будинку, а батько виходив, він міг же ходити, він не боявся виходити, він же росіянин. Жив там і жив, а хто там його сім'я — хто там знає. Ходив по селу, там робив чоловічу роботу, приносив їжу, і так би мовити ми той рік прожили в такий спосіб.

І я тому не пам'ятаю цього року, тому що я пам'ятаю каганець — і все, і більше нічого, і потім маленька крихітка з'явилася.

Then my little sister appeared from somewhere, and I thought, why don't I remember this time? And the year 1943 began, that was the time my sister appeared, and then it turned out that we really sat in that house for a whole year, and my father came out, he could walk, he was not afraid to go out, he was Russian. He lived there and lived, but who knows who his family was. He walked around the village, did men's work there, brought food, and so to speak, we lived that year in this way.

And that's why I don't remember this year, because I remember kahanets and that's all, and nothing else, and then a little doll appeared. And

І коли з'явилася Оля, вона з'явилася в січні 43 року, Харків, розпочався наступ перший раз десь у березні, по-моєму, і батько нас кинув, просто пішов, він сказав, що в **партизани** пішов, а нас перевів. Це ж уже березень-квітень місяць, це село Мурафа Краснокутського району, і там село було дуже гарне село, я згадую, дитинство прямо там моє минуло. І село це ділилося на сотні будинків, і він перевіз нас на 10-ту сотню, і ми там стали виходити вже, квітень місяць, я пам'ятаю мама Олю поклала в корито, і я біля Олі була.

*when Olya appeared, she appeared in January 1943. The attack on Kharkov began for the first time around in March, in my opinion, and my father abandoned us, just left. He said that he had joined the **partisans** and transferred us. It was already March-April and this was the village of Murafa, Krasnokutskyi rayon. The village was very beautiful. I remember my childhood right there. And this village was divided into hundreds of houses, and he moved us to the 10th hundred, and we began to go out there already. It was April, I remember my mother put Olya in a trough, and I was next to Olya.*

І тут до мами підходить **поліцай** і каже: «Молодичка, бери дітей і йди з села, бо завтра вас повісять». Це потім мама розповіла, я не знала. І мама бере, значить, сповиває Олю, мене за ручку, і пішла, куди — невідомо. І так йшла, йшла десь там просила чи то води попиту, ніхто не пускав, ніхто абсолютно. І якось ми вже дійшли до Харкова, до Олексіївки, там, де міст наш, оця Олексіївка, коли будувалася, ще там будинок стояв, там ще дерева всі ці. Я трошки наперед забігла.

*And then a **polizei** came up to my mother and said: “Young lady, take the children and leave the village, otherwise you will be hanged tomorrow.” Mom told me about it later, I didn't know that. And my mother swaddled Olya, took me by the hand, and went somewhere unknown. And so she walked, walked somewhere, asked to drink water, no one let her in, absolutely no one. And somehow we had already reached Kharkiv, Oleksiivka, our bridge. Oleksiivka, when it was built, there was still a house and all these trees.*

Порятунок від Дамахи Руденко

Ось коли ми йшли, мама пішла з Олею і зі мною, і ніхто нас нікуди не пускав, ось зараз цікавий момент буде. Коли ходили і ніхто нікуди не пускав, і мама вже зневірилася, ночували в сіні — це якраз те, що залишалося з торішньої пори.

When my mother walked with Olia and me, no one allowed us anywhere, and now there will be an interesting moment. When we walked around and no one allowed us anywhere, and my mother was already desperate, we spent the night in the hay — this was exactly what was left over from last year.

Квітень-травень місяць, уже почалися калачики, я пам'ятаю, я їла, і ось прийшли ми в село Кочубеївка, і сама крайня хата стояла. І мама, значить, попроситися вже зневірилася, і вона сіла на лавочці біля цієї хати і сидить, а Олю вона чимось годувала, може, калачиком. І раптом виходить господиня і каже: «А чого ви тут сидите? Заходьте!» Зайшли до хати, розговорилися, я вже не пам'ятаю цю розмову, пам'ятаю тільки одне, що звали цю жінку Дамаха Руденко, я її потім праведницею зробила, це ж уже

The month of April-May, geranium had already appeared, I remember I was eating, and then we came to the village of Kochubiivka, and there was the outermost khata (Ukrainian traditional house). And mom was already desperate to ask, and she sat down on a bench near this house and was feeding Olia with something, maybe with geranium. And suddenly the owner came out and said: "Why are you sitting here? Come in!" We went into the house and started talking. I don't remember this conversation anymore. The only thing I remember is that this woman's name was

скільки років минуло. І вона з чоловіком мала їхати кудись на весілля, ще й весілля тоді проводили. А куди, що залишатися незнайомим людям із двома дітьми, і Дамаха залишає нас у себе в хаті, уявляєте?

Damakha Rudenko, I later made her a righteous woman; it's already been so many years. And she and her husband had to go somewhere for a wedding, and the wedding was also being held at that time. And she left an unknown woman with two children in her house, can you imagine?

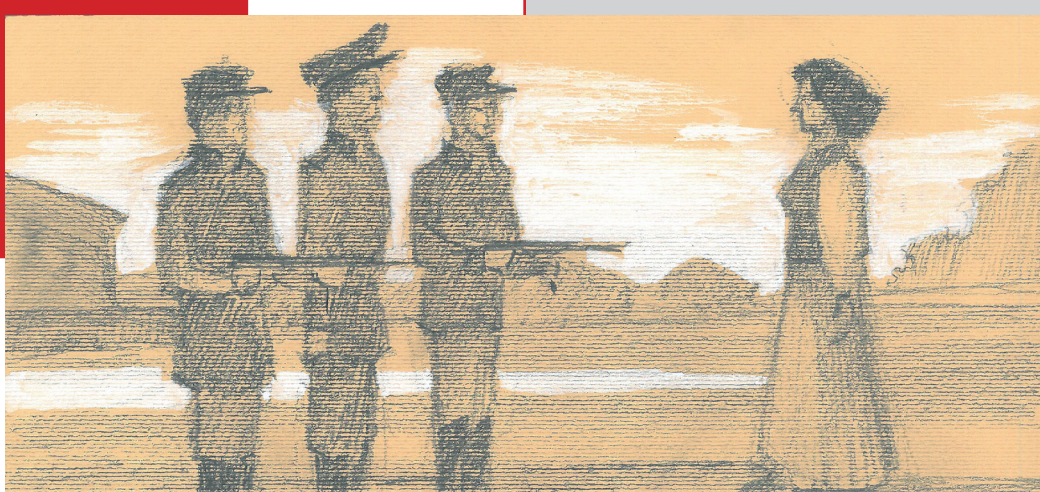
Приїжджає вона потім з весілля і каже, що вона, коли поїхала на весілля, у неї запитують, на кого хату ви кинули, і вона розповідає: «Та біженці з двома дітьми». «Та ти шо, ненормальна, з глузду з'їхала?» Коротше кажучи, ця Дамаха була найкращим другом на все життя.

She later came back from the wedding and said that when she went to the wedding, people asked her who she had left the house to, and she answered: "refugee with two children". "Are you deranged, got crazy?": people asked. In short, this Damakha was the best friend for life.

Ще німці в серпні місяці, німці ще були, але вже скошили поля, і були там колоски, як завжди, залишалися. І німці дозволяли дітям збирати колоски, і я ходила збирати ці колоски, мама потім руками їх чистила і все викидала. Потім, значить, збирала ці зернятка, і в селі була одна сім'я, у якої були жорна, і вони мололи. Їм приносили, вони мололи, і одну склянку собі забирали, а одну склянку віддавали. І ось я пам'ятаю, коли я ходила за колосками, і я потім згадувала, німці дозволяли дітям збирати колоски, але ходили навколо цього поля солдати з автоматами. От уявляєте батьків, дивилися, яке почуття має відчувати жінка-мати, якої діти збирають їжу під дулами автоматів.

The Germans were still there in August, but they had already mowed the fields, and the spikelets remained there as always. And the Germans allowed children to collect those spikelets, and I went to collect those spikelets as well. My mother then cleaned them with her hands. Then she collected those grains, and in the village there was one family who had millstones, and they ground them. People brought it to them, they ground it, and they took one glass for themselves and gave one glass away. And so I remember when I went to collect spikelets, although the Germans allowed children to collect spikelets, soldiers with machine guns walked around this field. Can you imagine the parents watching, and how a woman-mother must feel, whose children were collecting food at gunpoint.

І якось мама йшла, щоб змолоти ці зернятка на борошно, а в цей час проходила колона німців, її супроводжували 2 **есесівці**, і колону зупинили, підходять до мами і забирають. Це було на Івана Купала, я то, що з мамою було, це потім розказано було. А я в цей час була на річці, і дивилася, як дівчата викидали віночки. І раптом уявляєте, хлопці кричать: «Твою маму повели до сільради, твою маму повели вішати». І ось хтось у мене питав, по-моєму, який найстрашніший момент, і ось це найстрашніший момент був для мене. І я, коли прибігла до цієї сільради, а там комора була, в якій зерна зберігають. А ця комора була пере-

And one day my mother was going to grind those grains into flour, and at that time a column of Germans was passing by, she was accompanied by 2 SS guards, and the column was stopped, they approached my mother and took her away. It was on Ivan Kupala. I was later told what happened to mom. And at that time I was on the river, and watched as the girls were floating weaved wreaths in the water. And suddenly, imagine, the boys shouted: “Tania, Tania, run to the village council, your mother has been taken to be hanged.” And then someone asked me what was the most terrible moment, and this was the most terrible moment for me. When I ran to this village, and there was a pantry,

роблена під камеру катувань, і я не знала, де мама, чи то там, чи то вона в сільраді. Мені сказали: «Біжи до сільради». Я прибігла, а там ця комора була обгороджена, знаєте, такими триногами, і колода покладена. І я як повисла на цій перекладині, я плакала.

in which grains was stored. And this pantry was converted into a torture chamber, and I didn't know where my mother was, either there, or she was in the village council. This pantry was fenced, you know, with such tripods and a log was laid. And I hung on this crossbar and was crying.

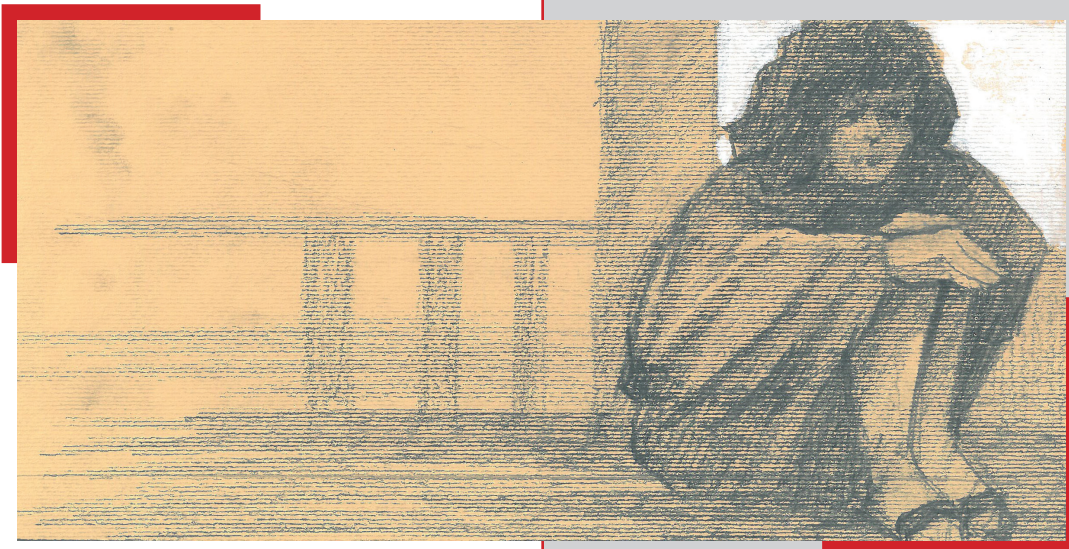

А потім скільки минуло часу, я не пам'ятаю, і раптом іде цей самий староста, пішов до комори, вивів маму, повів туди, і я дивлюся, наче кадри миготять. Через якийсь час, скільки минуло, теж не знаю я. Хвилинка, година, дві — не знаю. І раптом біжить Дамаха з Олею на руках, і їй теж хтось сказав щось. Вона забігає в цю сільраду, а там уже маму допитують. А староста, це вже потім мама розповідала, взяли документи, принесли, а документів у нас практично не було. Єдиний документ був, коли мама народжувала Олю, то їй дали такий папірець, що Проскуріна Олена Михайлівна, народила дівчинку 9 січня 43 року — і все, і дату поставлено. Ще в неї був рецепт, написаний німецькою мовою, тому що Валюша працювала в німецькому госпіталі. Потім, після війни, коли в неї запитували: «А, ти працювала на німців», вона казала: «Як я повинна була сім'ю годувати, я повинна була працювати». І в мами цей рецепт був німецькою мовою, потім ця довідка, і староста каже: «Чого причепилися до неї?» Вони, значить, кажуть: «Нам сказали, що вона дружина начальника партизанського загону, що вона не схожа на місцеву». Він каже, що вона місцева, місцева. Ні, вона не місцева, єврейка. Яка, а Оля біленька, за

And then, I don't remember how much time passed, and suddenly this village headman came. He went to the pantry, took my mother out, led her to the village council, and I watched as if the footage flashed. In some time, I don't know how much has passed: a minute, an hour or two — I don't know. And suddenly Damaha ran with Olia in her arms because someone had said something to her too. She ran to this village council, and my mother was already being interrogated there. And the village headman, my mother told me about it later, took the documents and brought them, but we had practically no documents. The only document was when my mother gave birth to Olia, she was given such a document that Olena Mykhailivna Proskurina gave birth to a girl on January 9, 1943 — that's it, and the date was set. She also had a prescription written in German, because Valiusha worked in a German hospital. Then, after the war, when she was asked: «Oh, you worked for the Germans, didn't you,» she said: «As I had to feed my family, I had to work.» And my mother had this recipe in German, then this certificate, and the village headman then said: «Why did you find fault with her?» They answered: «We were told that she is the wife of the head of the partisan detachment that she does not look like a local woman.» He said that she was local. No, she was not local,

німецьку дитину зійшла, вона то народилася зараз, яка. Коротше кажучи, вони повірили і вийшли. А я пам'ятаю, я сиджу на цій перекладині і плачу, і раптом дивлюся, що мама виходить із Дамахою, з дитиною. Виглядає, Дамаха коли дізналася, що маму повели, і вже все село знає, що повели вішати. Вона побігла до церкви, похрестила Олю, і їй дали цей папірець, що вона хрещена. І вона прибігла, і це теж урятувало. І коли німці пішли, мама каже, що не знала, а він підійшов і каже: «Нічого, молодичка, ми і не таких рятували». Уявляєте?

she was Jewish. And Olia was white, she looked like a German child, she was born at that time. In short, they believed and left. And I remember, I was sitting on this crossbar and crying, and suddenly I saw that my mother was leaving with Damaha, with a child. It turned out that when Damaha found out that my mother was taken away, the whole village had already known that she was taken away to be hanged. She ran to the church, baptized Olia, and they gave her this paper that she was baptized. And she came in running, and that also saved her. And when the Germans left, my mother said that she didn't know, and he came up and said: «It's okay, young lady, we have saved many more,» can you imagine?

Рідні в Харкові пережили війну, але бабуся захворіла після війни. І тут же син, мій батько, єдиний син у неї. Потім старшу доньку **угнали в Німеччину**, а син залишився з бабусею. Валюша з ними була весь час, а середня Наташа, вона була після Валюші, вона працювала. Вона німецьку дуже добре знала і працювала перекладачкою у німців. І коли відступали, вона ще допомагала нашим документи робити, загалом теж рятувала, працюючи в німців. Але піти, коли наші наступали, то німці забрали її з собою просто. І потім, коли в Німеччині, коли наші вже капітуляція була, коли підписали договір, і вона так зраділа. Вона ще була фотокореспондентом, вона закінчила консерваторію, вона була журналістом ще, сім'я була дуже грамотна.

*My relatives in Kharkiv survived the war, but my grandmother fell ill after the war. And her son, my father, the only son she had. Then the eldest daughter was **taken away to Germany**, and the son stayed with his mum, my grandmother. Valiusha was with them all the time, and the middle Natasha, was after Valiusha, she worked. She knew German very well and worked as a translator for the Germans. And when they were retreating, she also helped us to make documents; in general, she also saved us, working for the Germans. But she couldn't leave when the Germans retreated — the Germans took her with them. And then, when in Germany, there was surrender already, when the treaty was signed, she was so happy. She was a photojournalist, she graduated from a conservatory, she was a journalist as well, the family was very literate.*

Повоєнне життя

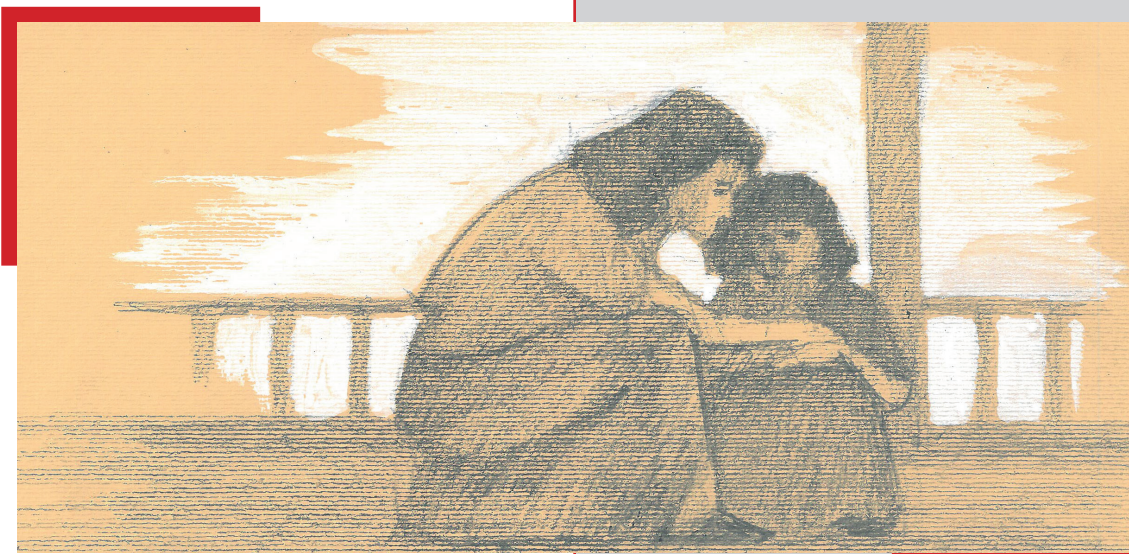
Після війни мама повернулася з нами в Мурафу. Ми там прожили до 45 року, батько до нас приїжджав, усі продукти вивіз, і потім як продуктів не лишилося, то й мамі не лишилося нічого, як шукати десь. І я ось зараз момент розповім, який залишився на все життя моєю травмою. Природно, мама не могла, куди вона поїде з двома дітьми, ні квартири, ніде не зупиниться. Але з маленькою дитиною можна, добре, не кинеш її, а мене можна залишити. Це був 43-й — початок 44-го року, і вона мене залишає, це була вже осінь, десь вересень, може, жовтень, у що вдягнена — не знаю, у щось одягали. І мама сказала, попросила чужих абсолютно людей, розповіла ситуацію свою, що мені потрібно когось попросити, я не можу нічим заплатити, але добрі люди, допоможіть. Я через три дні приїду, заберу дитину, і вона залишає мене, уявляєте? Мені 7 років, я не знаю, я три дні прожила в альтанці, як зараз пам'ятаю цю альтанку. Я плакала, я зрозуміла, що мама мене кинула, що за мною ніхто не приїде. Господарі виходили, приносили їжу, а я не їла, хотіли в хату забрати, я не йшла. І коли мама через три дні приїхала, то господарі кажуть, що вона три дні не встає. Я зараз не пам'ятаю, мені здається, що я не обійнялася навіть із мамою, тому що настільки я була перегоріла, і це залишилося настільки на все життя, ось воно сиділо в мені. І не образа на маму, ні, а от якесь почуття воно залишилося.

After the war, my mother returned with us to Murafa. We lived there until 1945, my father came to us, took out all the food, and then there was no food left, and my mother had no choice but to look for food somewhere. And now I'll tell you a moment that has remained my trauma for the rest of my life. Naturally, my mother could not leave, where she would go with two children, no apartment, no place to stay. But with a small child you could, okay, you wouldn't leave her, but I could be left. It was 1943 — the beginning of 1944 and she left me. It was already autumn, somewhere in September, maybe October, what I was wearing — I don't know, I was wearing something. And my mother absolute strangers, she told them her situation, that she needed to ask someone; she couldn't pay anything, and asked kind people to help. "I'll come in three days and pick up the child". And she left me, can you imagine? I'm 7 years old, I don't know, I lived in an alcove for three days; I remember this alcove as if it were today. I cried. I realized that my mother had abandoned me, that no one would come for me. The owners came out and brought food, but I didn't eat, they wanted to take me to the house, but I didn't go. And when my mother arrived three days later, the owners said that she hadn't gotten up for three days. I don't remember now, it seems to me that I didn't even hug my mother, because I was so burned out, and it remained so for the rest of my life, so it sat in me. And it's not a grudge against my mother, no, but some kind of feeling has remained.

Ти знаєш, до війни я чітко не пам'ятаю. Єдине, до війни пам'ятаю дуже, навіть себе в той момент пам'ятаю. Коли я нюхала черевички нові, як вони пахли, навіть зараз пам'ятаю я ці черевички. Іграшки не пам'ятаю, а вже, коли я в селі після війни, мені вже було все-таки 7 років, а все одно хотілося. І я сама робила іграшки, лялечки шила, там не було іграшок — не було. Ні ялинок не було, я ж кажу, навіть не знали день народжень, такого дня не було.

You know, I don't remember clearly before the war. The only thing is that I remember very much before the war, I even remember myself at that moment. When I smelled the new shoes, how they smelled, even now I remember those shoes. I don't remember the toys. And already, when I was in the village after the war, I was already 7 years old, but I still wanted toys a lot. And I made toys myself, sewed dolls. There were no Christmas trees, as I say, people didn't even know birthdays, and there was no such day.

І ось це після війни я закінчила 33 школу, потім 7 класів закінчила, а з 8 класу потрібно було платити за навчання 180 рублів за півроку. І я змушена була піти в технікум, щоб отримувати стипендію і платити за своє навчання.

And after the war, I graduated from school № 33, then I finished 7 grades, and from 8th grade I had to pay 180 rubles for school for six months. And I was forced to go to technical school to receive a scholarship and pay for my education.

Оля три рази вступала, тільки на третій раз пройшла, і вона якось затрималася. А брата Ігоря поперли з інституту, а він навчався в Харкові комунального господарства, і його вигнали, і його відновлювала Валюша. У неї ж зв'язки були, вона діагностом була, найкращим діагностом у Союзі, за нею персональний літак, ось така вона була. І коли у неї на кафедрі було дуже багато євреїв, її стільки тягали по об'єкту і питали, як у вас на кафедрі стільки євреїв. Вона казала: «Я не проти, дайте заміну мені». А заміни немає, і так якось відстали, тому теж життя несолодке було.

Документи навмисне знищувалися, загубили і все, а насправді були навмисне знищені. І коли в 46-му році мама брала мою метрику, то там чітко написано: батько — Проскурін Валер'ян Семенович, вона ж не могла, так би мовити, якщо вона за документами українка, а в моїй метриці там зовсім інша ж мати. У мене батько мій, виявляється, і не батько, бо в його метриці він Валерій, а в мене Валер'ян, тобто я невідомо від кого народжена. І мама моя робить, розумничка, вона бере пальчиком підтирає Мойсеєвну, підтирає своєю рукою, у неї каліграфічний приголомшливий почерк був, пише своєю рукою Мих, тобто Михайлівна, цей бруд вона якось відтирає, а єврейська, в неї в паспорті написано: національність — єврейка, вона стерла, і пише росіянка. І я не можу цю метрику, не могла нікому представити, це не можна нікому представляти. Але я зняла копію, чомусь мені тоді можна було

Olia tried to enter 3 times, only passed on the 3rd time, and somehow she was able to stay studying. And my brother Ihor was thrown out of the institute, and he studied at O. M. Beketov National University of Urban Economy, and Valiusha restored him in the university. She had connections, she was a diagnostician, the best diagnostician in the Soviet Union, she was even sent a personal plane for — that's what she was like. And when there were a lot of Jews in her department, they dragged her around the regional committee so many times and asked how she could have so many Jews in her department. She said: "I don't mind, give me a replacement." But there was no replacement, and somehow she was fallen behind, so life was rather hard.

The documents were deliberately destroyed, lost — that's all. And when my mother took my birth certificate in 1946, it was clearly written there: the father was Proskurin Valerian Semenovych, but she couldn't say that because, according to her documents, she was Ukrainian, but in my birth certificate there is a completely different mother. It turned out that my father is not my father, because in his birth name he is Valerii, but mine is Valerian, that is, I was born from someone unknown. And my mother did it, she's smart, she wiped Moiseivna with her finger, she wiped it with her hand, she had amazing calligraphic handwriting, she wrote with her hand Mykh, that is, Mykhailivna, she somehow wiped off this dirt, and it's Jewish. Her nationality was written in her passport: Jewish, she erased it, and wrote Russian. And I couldn't

зняти або мені попалася, яка дозволяла. І мені завели копію з цієї підтертої, і я все життя прожила за копією. А потім уже в 91-му році Оля попросила, коли вона вже їхала в Ізраїль, вона попросила: «Таня, піді візьми свою метрику». І вона доводила, бо мама в неї ж українка. Я пішла, взяла, і там чітко написано, що мама єврейка, це був 91-й рік, ще ось ці печатки радянські були дійсні, після вже не визнавали. І щоб сказати, що я в чомусь якось — ні. От у військово-му містечку в нас дуже багато євреїв жило, тобто там розумієте, на ті часи це якось негласно було **5-та графа**, а от між собою ми не розрізняли. А моя подруга зараз, українка, вона жила навколо євреїв. І вона вважає, що дитинство її, яке пройшло навколо євреїв — це найкраще, всі подруги були євреї. Вона прям і запах цей, єврейський, говорить. Коли господарі, де бабуся знімала квартиру, євреї ж були, і зі мною в класі навчалася донька господарів. І я ж часто до них заходила, і в них такий стояв запах, котлети з часником, і чисто єврейський запах. Мені, наприклад, не подобалося, а Лялька та, моя подруга, прям балдіє. От каже: «Та ти що, це ж клас».

Так ось вона сказала, що, коли закінчилася війна, тато нас усіх зібрав за столом і сказав: «Не згадуємо, що було, — того не було, не було нічого». Бо річ у тім, що після вій-

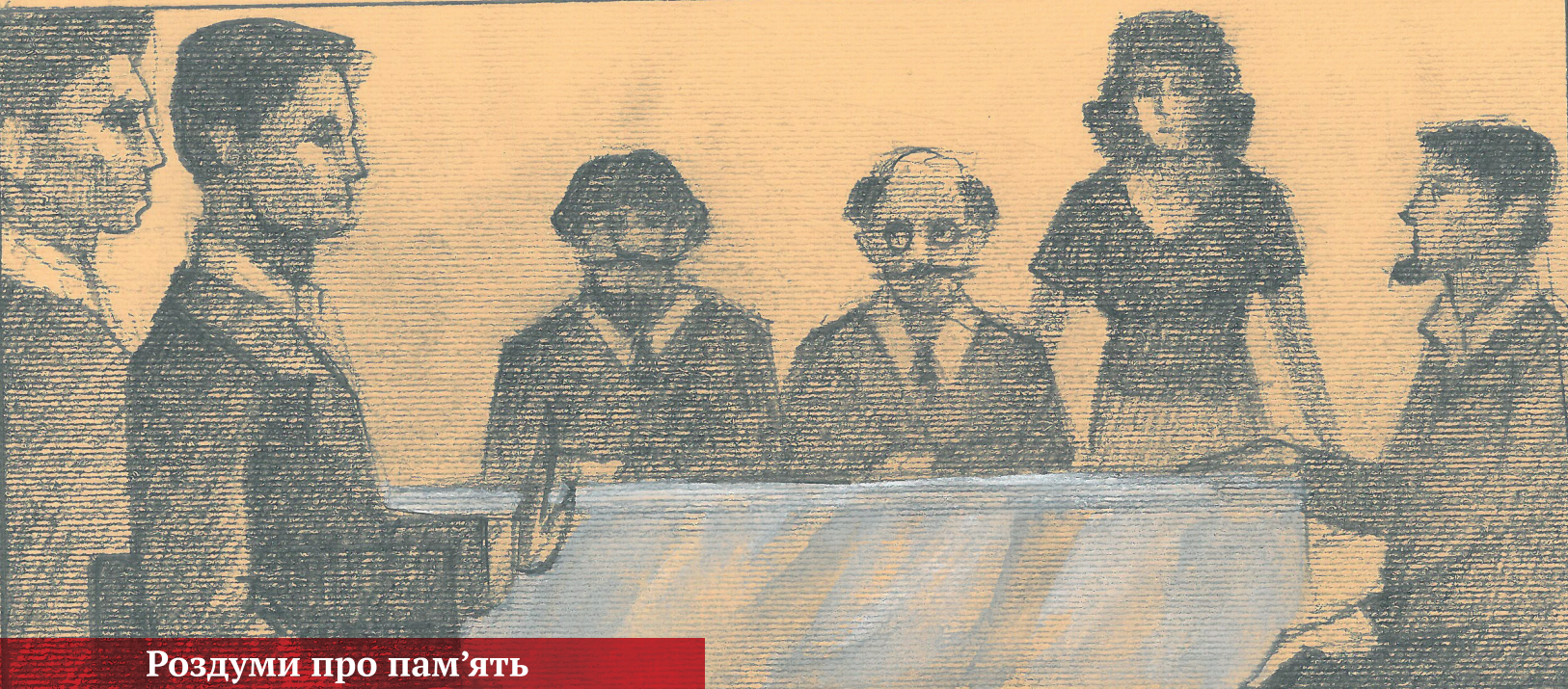
*present this metric to anyone. But I made a copy, for some reason I was then allowed to make a copy, or I came across one that allowed it. And they gave me a copy with this erasure, and I have lived by the copy all my life. And then in 1991, Olia asked, when she was already leaving for Israel: "Tania, go get your birth certificate." And she argued because her mother was Ukrainian. I went and took it, and it clearly said that my mother was Jewish. It was 1991, those Soviet seals were still valid, but after that they were no longer recognized. There were a lot of Jews living in our military town, that is, you know, at that time it was somehow not public that **the 5th Count** was there, but we didn't differentiate among ourselves. And my friend now, Ukrainian, she lived around Jews. And she believes that her childhood, which passed around Jews, was the best, all her friends were Jews. She even feels that Jewish smell. The owners, where my grandmother rented an apartment, were Jews. The owners' daughter studied with me in the class. And I often visited them, and they had such a smell, cutlets with garlic, and a purely Jewish smell. For example, I didn't like it, but Lialka, my friend, really went crazy. So she says: "What are you talking about, this is super."*

So she said that when the war ended, dad gathered us all at the table and said: "We don't recall what happened — that didn't happen, there was nothing." Because the fact is that after

ни боялися, євреї не повинні ж були вижити, тому хотіли, точніше думали, що, якщо вже євреї вижив, значить, це зрадник.

the war they were afraid, because the Jews were not supposed to survive, so they thought, that if a Jew had already survived, that meant he was a traitor.

Роздуми про пам'ять і Голокост

Сьогодні дуже потрібно пам'ятати про Голокост, про війну, не те що потрібно, а кричати потрібно. Тому що ми зараз прекрасно знаємо, що з будь-якою нацією може статися. В жодному разі потрібно кричати, що це була катастрофа не те що століття, а всесвіту. І як це кажуть, чому євреї так йшли? Не йшли, не всі, а дивіться, скільки було цих у гетто, яке повстало, Варшавське. Скільки вони знали, що загинуть, всі пручалися ж. Значить, герої були, а скільки героїв у цю війну євреїв було.

Today it is crucial to remember about the Holocaust, about the war, not only it is necessary, but what one need to shout. Because we now know very well what can happen to any nation. In no case, you need to shout that this was a catastrophe not just of the century, but of the universe. And as they say, why did the Jews walk calmly like that? They didn't go, not all of them, but look how many of Jews were in the Warsaw ghetto that rebelled. Though they knew they would die, they all resisted. This means there were heroes, and how many Jewish heroes there were in this war.

ГЛОСАРІЙ

Наказ «До жидів м. Харкова» — наказ окупаційної нацистської влади в м. Харків, де йшлося про: «Жиди міста Харкова мусять в майбутньому мешкати лише в певному районі. Цей район розташований у 10 районі, в селищі заводу Танкострой та в бараках 8 Тресту. До 10 грудня 1941 року всі жиди, а також жиди, які перебувають у мішаному шлюбі, повинні поселитися в межах цього району...». Всі, хто не виконають цей наказ, будуть розстріляні.

The order “To the Jews of Kharkiv” — is an order of the Nazi occupation authorities in Kharkiv, which noted: “The Jews of the city of Kharkiv must in the future live only in a certain area. This area is located in the 10th district, in the village of the Tankostroy plant and in the barracks of the 8th Trust. By December 10, 1941, all Jews and Jews in mixed marriages must settle within this district...”. Anyone who does not fulfill this order will be shot.

Бараки Тракторного заводу м. Харків та бараки Харківського верстатобудівного заводу — тимчасові приміщення, що характеризувалися відсутністю опалення, перенаселенням та антисанітарією, були зведені для організації будівництва Харківського тракторного заводу (ХТЗ — найбільше підприємство в Україні з виготовлення сільськогосподарської продукції, зведене 1930 року) та Харківського верстатобудівного заводу («Харверст» — підприємства машинобудівної галузі України, зведений 1933 року). Бараки розміщувалися в одному районі міста.

The barracks of the Tractor Plant in Kharkiv and the barracks of the Kharkiv Machine Tool Building Plant — were temporary structures characterized by a lack of heating, overcrowding, and unsanitary conditions. They were built to facilitate the construction of the Kharkiv Tractor Plant (HTZ — the largest agricultural machinery manufacturing enterprise in Ukraine), which was completed in 1930, and the Kharkiv Machine Tool Building Plant (“Harverst”), a machine-building enterprise in Ukraine, completed in 1933. The barracks were located in the same district of the city.

Харківське гетто — тимчасове утримання євреїв міста в районі Харківського тракторного заводу, що існувало з кінця грудня 1941 року до початку січня 1942 року.

The Kharkiv Ghetto — was a temporary detention center for the city's Jews in the area of the Kharkiv Tractor Plant that existed from late December 1941 to early January 1942.

Праведники Народів світу — це почесне звання, яке присвоює Ізраїльський інститут пам'яті Голокосту «Яд Вашем» людям, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв від знищення під час Голокосту в роки Другої світової війни. Це звання є найвищим визнанням для неєвреїв за героїчну поведінку, для отримання якого потрібно надати певні докази та свідчення очевидців.

Righteous Among the Nations — is an honorary title bestowed by the Israeli Holocaust Remembrance Institute Yad Vashem on people who risked their own lives to save Jews from extermination during the Holocaust during World War II. This title is the highest recognition for non-Jews for heroic behavior. To receive it, it is necessary to provide certain evidence and eyewitness testimony.

Напівкровки — позначення осіб із мішаним походженням, слово має негативний відтінок. Нацистська влада використовувала термін “mischlinge” — щоб відокремити осіб з мішаним єврейським походженням, ділили їх на декілька категорій, піддавали дискримінації та знищенню.

Half-breeds — is a designation for people with partial ancestry, and the word has a negative connotation. The Nazi authorities used the term “mischlinge” to separate people with partial Jewish ancestry, dividing them into several categories, subjecting them to discrimination and extermination.

Трупи, повішені з балконів, у Харкові — це один з жахливих епізодів, що стався під час Другої світової війни, коли Харків перебував під німецькою окупацією. Після захоплення міста німецькими військами в жовтні 1941 року, окупанти розпочали

жорстоку репресивну політику проти мирного населення, особливо стосовно тих, кого вважали потенційною загрозою для їхньої влади, зокрема комуністів, партизанів, підпільників та навіть простих громадян, які підозрювалися у співпраці з Радянським Союзом або в антифашистському русі.

Hanging corpses from balconies in Kharkiv

— *is one of the horrific episodes that occurred during the Second World War, when Kharkiv was under German occupation. After the city was captured by German troops in October 1941, the occupiers launched a brutal repressive policy against the civilian population, especially against those who were considered a potential threat to their power, including communists, partisans, underground fighters, and even ordinary citizens who were suspected of collaborating with the Soviet Union or the anti-fascist movement.*

Каганець

— світильник, що працює на основі згорання олії або лою.

Kahanets

— *is a lamp that works on the basis of burning oil or loy.*

Партизани

— це учасники нерегулярних військових формувань, які діяли в тилу ворога під час війни. У роки Другої світової війни партизанський рух був особливо поширений у країнах, що перебували під нацистською окупацією, зокрема в СРСР, Польщі, Югославії, Франції та інших.

Partisans

— *are members of irregular military formations that operated behind enemy lines during the war. During the Second World War, the partisan movement was especially widespread in countries under Nazi occupation, including the USSR, Poland, Yugoslavia, France, and others.*

Поліцай

— термін, що використовувався для позначення представників місцевих поліцейських формувань, які діяли на окупованих територіях під час Другої світової війни та співпрацювали з нацистськими окупаційними адміністраціями.

Polizei

— *is a term used to describe members of local police forces who operated in the occupied*

territories during World War II and collaborated with the Nazi occupation administrations.

Есесівці — (члени СС, Schutzstaffel, що перекладається як «Охоронні загони») військово-політична організація Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП), яка стала основою репресивного апарату Третього Райху. Вони відігравали ключову роль у проведенні нацистської політики, зокрема терору, геноциду та створенні окупаційної адміністрації.

The SS — (*members of the SS, Schutzstaffel, which translates as “Security Detachments”*) was a military and political organization of the National Socialist German Workers’ Party (NSDAP) that became the basis of the repressive apparatus of the Third Reich. They played a key role in the implementation of Nazi policies, including terror, genocide, and occupation administration.

Угнали в Німеччину — ідеться про «східних працівників» (з німецької «Ostarbeiter»). Термін використовували в нацистській Німеччині для позначення примусово вивезених мешканців окупованих територій СРСР (зокрема України, Білорусі та Росії) на роботи в Німеччині протягом 1942–1945 рр.

Driven to Germany — *we are talking about “Eastern workers” (from the German “Ostarbeiter”), a term used in Nazi Germany to refer to the forcibly deported residents of the occupied territories of the USSR (in particular, Ukraine, Belarus, and Russia) to work in Germany during 1942–1945.*

«5 графа» — термін, що вживали в СРСР для позначення пункту «національність» у паспорті громадянина чи в анкетах, які заповнювали в офіційних документах. Він став символом дискримінації та упередженого ставлення до людей через їхнє етнічне походження.

«The 5th column» — *is a term used in the USSR to refer to the “nationality” item in a citizen’s passport or questionnaires filled out in official documents. It became a symbol of discrimination and prejudice against people because of their ethnicity.*

Коротка історія Голокосту

A brief history of the Holocaust

Нашим завданням було представити персональну історію дівчинки, яку викупили з Харківського гетто, окреслити її долю, переживання та повсякденні труднощі в умовах війни та після неї. Для повноти розуміння подій я додаю невеликі зауваги щодо історії Голокосту в Харкові, аналізуючи ті місця пам'яті, які сьогодні існують в ландшафті міста та які лишаються поза увагою як істориків Голокосту, так і мешканців. Тож у цьому тексті йтиметься про меморіалізацію подій Голокосту в Харкові через призму усної історичних джерел та архівних документів. У фокусі уваги — меморіалізатори, свідки подій, історія місць пам'яті та історії навколо цього.

While our goal is to present the personal story of a girl who was redeemed from the Kharkiv ghetto, outlining her fate, experiences, and everyday difficulties during and after the war, we aim to add a small contribution to the history of the Holocaust in the city of Kharkiv through the prism of memory places that exist today in the city's landscape and that remain unnoticed by both Holocaust historians and city residents. Therefore, this text will focus on the memorialization of the Holocaust in Kharkiv through the prism of oral history sources and archival documents. The text focuses on memorializers, witnesses to the events, the history of the memorial sites, and the stories surrounding them.

Події Голокосту та їх увічнення в історії України отримали шанс для публічного проговорення лише зі здобуттям Україною незалежності. Ця тема була заміщена в СРСР іншими сенсами, а типовим способом увічнення стали характерні для радянського періоду монументи, що не акцентували увагу на трагічній долі євреїв,

The events of the Holocaust and their memorialization in Ukrainian history got a chance for public discussion only after Ukraine gained independence. This topic was replaced in the USSR by other meanings, and monuments characteristic of the Soviet period were considered to be perpetuated, such as the one in Babyn Yar in Kyiv, which appeared in

Фото з персонального архіву Лариси Багаутдінової. Бабин Яр. Після 1945 року.

а узагальнювали злочини нацистів щодо радянських громадян. Наприклад, монумент у Бабиному Яру в Києві, що з'явився 1976 року, мав надпис про «радянських громадян — жертв німецько-фашистських загарбників» без згадки, що це були саме євреї. І хоч зі здобуттям Україною незалежності ситуація змінилася, але й досі меморіалізацією жертв та подій Голокосту займаються громадські організації, активісти. У Харкові найбільш значущі місця пам'яті про Голокост пов'язані з заснуванням та діяльністю громадської організації «Дробицький комітет», що почала функціонувати з 1988 року й докладає неймовірних зусиль, щоб пам'ять про трагедію єврейського народу жила в місті. Можна впевнено сказати, що всі увічнені місця в Харкові створені лише завдяки цій ГО та переважно за кошти комітету.

1976 with a typical inscription about “Soviet citizens who were victims of the Nazi invaders” without mentioning that they were Jews. After Ukraine gained its independence, the situation has changed, but to this day, public organizations and activists are still involved in memorializing the victims and events of the Holocaust. In Kharkiv, the most significant “places of remembrance” of the Holocaust are associated with the founding and activities of the Drobytsky Committee, an NGO that has been operating since 1988 and has made incredible efforts to keep the memory of the tragedy of the Jewish people alive in the city. We can say with certainty that all the memorialized places in Kharkiv were created only thanks to them and mainly at the expense of the committee.

Історія до 1941 року

The history before 1941

В ХІХ столітті єврейське населення Харкова було представлено кількома громадами, що склалися переважно з торговців, солдатів та студентів.¹ Саме ці категорії

In the 19th century, the Jewish population of Kharkiv was represented by several communities, consisting mainly of traders, soldiers, and students.¹ These groups primarily resided in

¹ Харків — єврейський острів у неєврейському морі. А. Харченко. <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/harkiv-yevreyskyy-ostriv-u-neyevreyskomu-mori>
Фото. Харків 1930х рр. Джерело: retro.Ukraine. Instagram

тимчасово проживали в місті, хоча Харківська губернія як частина Російської імперії не входила в так звану смугу осілості (територія компактного проживання євреїв, визначена імперським урядом для запобігання їх проникнення у внутрішні губернії і захисту тамтешніх підприємців від єврейської конкуренції). Торговці приїздили до Харкова у справах, наявність солдатів-євреїв була вагомим компонентом політики щодо інтеграції єврейського населення до російського суспільства, єврейська молодь прямувала до міста здобувати освіту в харківських університетах.² Поступово євреї отримували право лишитися в місті. Єврейська громада Харкова збільшувалася, розвивалася єврейська культура. Зокрема, напередодні революційних подій 1917 року в місті діяли 25 молитовних будинків і синагог. При цьому загальна кількість єврейського населення становила 5,7% населення міста, тобто 9 848 осіб. Революційні зміни зруйнували дискримінаційні бар'єри щодо єврейського населення міста.³ Було зламано смугу осілості, а єврейське населення Харкова збільшилося в п'ять разів та становило в 1920 році 55,5 тисяч (20,5%). Надалі кількість єврейського населення збільшується, але його відсоток у міській громаді стає меншим через швидкий розвиток міста та збільшення кількості сільських районів. Напередодні Другої світової війни євреїв у Харкові було 130 тис. осіб (15,6%).⁴ Загальна кількість населення Харкова в 1941 році становила 902 312 осіб. З початком Другої світової війни приблизно 400 тис. жителів було евакуйовано на Схід. В підкупаційному Харкові залишалося 456 669 мешканців.⁵ Єврейське населення міста жило переважно в Катеринославсько-Благовіщенському, Центральному та Нетечинсько-Воскресенському районах, що розташовані в центральній частині міста.⁶

the city temporarily, as the Kharkiv Governorate, being part of the Russian Empire, was not included in the so-called Pale of Settlement (a designated area where Jews were permitted to reside, established by the imperial government to prevent their penetration into the inner provinces and protect local entrepreneurs from Jewish competition). Traders came to Kharkiv for business, Jewish soldiers were a significant part of the state's policy to integrate the Jewish population into Russian society, and Jewish students arrived in the city to pursue education at Kharkiv universities.² Over time, Jews gained the right to remain in the city, leading to the growth of the Jewish community and the development of Jewish culture.

By the eve of the 1917 revolutionary events, Kharkiv had 25 prayer houses and synagogues, with the Jewish population making up 5.7% of the city's total-9,848 people. The revolutionary changes broke down the discriminatory barriers against the Jewish population. The Pale of Settlement was abolished, and the Jewish population of Kharkiv increased fivefold, reaching 55,500 people (20.5%) by 1920.³ In the following years, the number of Jews in Kharkiv continued to grow, though their percentage of the total population decreased due to the city's rapid expansion and the influx of rural migrants. By the eve of World War II, the Jewish population of Kharkiv had reached 130,000 people (15.6%). The total population of Kharkiv in 1941 was 902,312 people.⁴

At the start of World War II, about 400,000 residents were evacuated to the East. During the German occupation, 456,669 residents remained in Kharkiv.⁵ The city's Jewish population primarily lived in the Katerynoslav-Blahovishchenskyi, Central, and Netchynsko-Voskresenskyi districts, all located in the central part of the city.⁶

Before the war, the Jewish community

² Харків — єврейський острів у неєврейському морі. А. Харченко. <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/harkiv-uevreyyskyu-ostriv-u-neyevreyyskomu-mori>

³ Скоробогатов, Анатолій Васильович. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків: Прапор, 2004. – С. 32.

⁴ Там само. С. 32.

⁵ Скоробогатов, Анатолій Васильович. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків: Прапор, 2004. – С. 22.

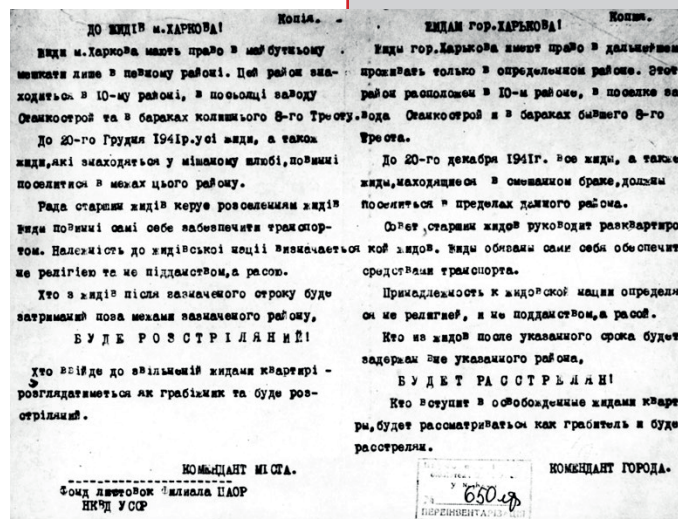
⁶ Там само. С. 33.

Передвоєнна єврейська громада являла собою інтегровану та асимільовану до радянських норм спільноту, яка існувала та розвивалася, але при цьому втратила свою релігійність. Усе зламала війна та окупація Харкова.

of Kharkiv was well integrated and largely assimilated into Soviet norms and policies, continuing to exist and develop but losing much of its religious character. The war and the occupation of Kharkiv, however, shattered everything.

Голокост у Харкові

The Holocaust in Kharkiv

Голокост у Харкові почався взимку 1941 року вже за відомою схемою проведення масових убивств. Нацистська влада опублікувала наказ «До жидів м. Харкова», у якому йшлося про таке: «Жиди міста Харкова мусять в майбутньому мешкати лише в певному районі. Цей район знаходиться в 10 районі, в селищі заводу Танкострой та в бараках 8 Тресту. До 10 грудня 1941 року, всі жиди а також жиди які знаходяться в мішаному шлюбі, повинні поселитися в межах цього району... Всі хто не виконає цей наказ буде розстріляний. Ці дані підтверджує Акт комісії Харківської міської ради про злочини нацистської окупаційної адміністрації у м. Харкові від 9 березня 1943 року: «Протягом двох днів гітлерівські бандити загнали в бараки під загрозою розстрілу 16 родин. У січні 1942 р. все насе-

We recall that the Holocaust in Kharkiv began in the winter of 1941, following the scheme of mass murder that we know today, when the Nazi authorities published an order: “To the Jews of Kharkiv” which read as follows: “The Jews of the city of Kharkiv must in the future live only in a certain district. This area is located in District 10, in the village of the Tank plant and in the barracks of the 8th Trest. By December 10, 1941, all Jews and Jews in mixed marriages must settle within this district...” Anyone who does not comply with this order will be shot. This data is confirmed by the Act of the Kharkiv City Council Commission on the Crimes of the Nazi Occupation Administration in Kharkiv of March 9, 1943: “Within two days, Hitler’s bandits drove 16 families into the barracks under the threat of execution. In January 1942, the entire population of the barracks — about 30,000 people — was

Фото. До жидів Харкова. Наказ Коменданта. Матеріали Яд Вашем.

лення бараків — близько 30 000 ос[іб] було пограбовано, [їх було] вивезено на автомашинах у Дробицький Яр, за Плитковий завод, і розстріляно з кулеметів і автоматів. Старих і дітей, які не здатні були самі пересуватися, німці загнали в магазин і п'ять бараків і живцем спалили». ⁷ Також зміст Доповідної записки секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про звірства нацистів під час окупації Харківської області від 25 березня 1943 року підтверджує це: «У грудні 1941 року — все єврейське населення міста було виведено в ГЕТТО (район Харківського тракторного з[аводу]). За три місяці там було знищено (заморено голодом, холодом, розстріляно і закатовано) близько 13 тисяч осіб, серед яких більшість [було] жінок, людей похилого віку та дітей». ⁸ Отже, окупаційна влада почала масово насильницьки переміщати єврейське населення міста до району Тракторного заводу, де було створено на короткий час місце утримання євреїв. Бараки верстатобудівного і тракторного заводу стали останнім місцем існування для більшості євреїв міста, адже фактично кожен, хто сюди потрапив, був розстріляний у Дробицькому Яру наприкінці грудня 1941 — початку січня 1942 року. ⁹

Перші насильницькі дії проти євреїв міста відбувалися в центрі міста, поряд з відомою будівлею в стилі конструктивізму Держпромом. Сьогодні нам про це нагадує меморіальна табличка на будинку по вулиці Чичибабіна, 3 (до 1995 року ця вулиця мала назву 8-го З'їзду Рад). Цю будівлю було зведено як кооперативний будинок на п'ять з половиною поверхів у період 1930-х років за проектом інженера З. А. Когана. Багатоквартирний будинок належав профспілці швейників та носив назву «Будинок червоних швейників». Саме це місце, на думку членів «Дробицького комітету» та заснов-

robbed, taken by car to Drobytsky Yar, behind the Tile Factory, and shot with machine guns and assault rifles. Old people and children who were unable to move on their own were driven by the Germans to a store and five barracks and burned them alive». ⁷

The content of the Report of the Secretary of the Kharkiv Regional Committee of the CP(b)U O. Yepishev to the First Secretary of the Central Committee of the CC CP(b)U N. Khrushchev on Nazi atrocities during the occupation of the Kharkiv oblast of March 25, 1943, also confirms this: “In December 1941, the entire Jewish population of the city was transferred to the Ghetto (the area of the Kharkiv Tractor Plant). In three months, about 13,000 people were killed (starved to death, cold, shot and tortured), the vast majority of whom were women, the elderly and children”. ⁸ Thus, the occupation authorities began to forcibly transfer the Jewish population of the city to the area of the Tractor Plant, where a Jewish detention center was created for a short time. The barracks of the machine-tool and tractor plant became the last place of residence for most of the city’s Jews, as almost all of them were shot in the Drobytskyi Yar in late December 1941 and early January 1942. ⁹

It should be recalled that the first violent acts against the city’s Jews took place in the city center, near the famous constructivist building of the State Industrial Committee. Today we are reminded of this by a memorial plaque at 3, Chychybabin Street (until 1995 this street was named after the 8th Congress of Soviets). This house was built as a five-and-a-half-story cooperative building in the 1930s, designed by engineer Kohan. The apartment building belonged to the garment workers’ union and was called the House of Red Garment Workers. According to Larysa Volovyk, a member of the Drobytskyi Committee and founder of the Holocaust Museum in Kharkiv, this is the place where the Holocaust began in Kharkiv, because

⁷ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Автори-укладачі: Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко, Марія Панова, Роман Подкур. — К.: Видавець В. Захаренко, 2018. — С. 289.

⁸ Там само.

⁹ Наказ про створення гетто в Харкові <https://www.yadvashem.org/>

ниці Музею «Голокосту» в Харкові Лариси Воловик, є місцем пам'яті початку Голокосту в Харкові, адже звідси в грудні 1941 року пособники нацистів зігнали 11 єврейських сімей, які мешкали в цьому будинку, до підвалу 13-го під'їзду, згодом їх примусово повели в район Тракторного заводу та до Дробицького Яру.¹⁰ За словами Лариси Воловик, здійсненню Голокосту в Харкові сприяли місцеві мешканці: «Дехто з ненависті до євреїв, що частково була підготовлена політикою СРСР у довоєнні роки, інші — з банального бажання вислужитися й сподобатися новій владі міста. Так, управитель “будинку швейників” на вулиці Чичибабіна, 3 з власної ініціативи зігнав 28 осіб у підвал 13-го під'їзду. Двері забили дошками, виставили вартового, а євреї провели кілька тижнів у холоді без їжі доти, доки їх не відправили в гетто. Ніхто з них не вижив».¹¹ Голова «Дробицького комітету» Леонід Леонідов також згадує ці події та неодноразово наголошує, що причетним до злочинних дій проти євреїв цього будинку є місцевий житель, який керував цим домоволодінням та знав його мешканців. Описуючи процес встановлення меморіальної дошки¹², Леонід Леонідов згадує хід подій: «... відкриття цієї меморіальної дошки має

in December 1941, Nazi collaborators drove 11 Jewish families living in this house to the basement of the 13th entrance, and later they were forced to the area of the Tractor Plant and to Drobyskyi Yar.¹⁰ According to Larysa Volovyk, local residents contributed to the Holocaust in Kharkiv: “Some out of hatred for Jews, which was partly prepared by Soviet policy in the prewar years, others out of a banal desire to serve and please the new city authorities. For example, the manager of the “garment workers’ house” at 3 Chychybabin Street, on his own initiative, forced 28 people into the basement of the 13th entrance. The door was boarded up, a guard was posted, and the Jews spent several weeks in the cold without food until they were sent to the ghetto. None of them survived.”¹¹

The head of the Drobyskyi Committee, Leonidov, also recalls these events and repeatedly emphasizes during interviews that the person involved in the criminal acts against the Jews of this house was a local resident who was the manager of this household, knew its residents, and committed a crime against them. Describing the process of installing the memorial plaque¹², he recalls the course of the event: “...the unveiling of this plaque is of historical significance. There were Jews and quite

Фото Світлани Телухи. Липень 2023 р

¹⁰ Лариса Воловик. «Меморіальні місця Харківського Холокосту» 2002 г. Меморіальні місця - holocaustmuseum.kharkov.ua; Інтерв'ю з Леонідом Леонідом від 31.01. 2023 р. Проект «Картографування пам'яті про Україну».

¹¹ Лариса Воловик. «Меморіальні місця Харківського Холокосту» 2002 г. Меморіальні місця - holocaustmuseum.kharkov.ua

¹² Меморіальна дошка. Будинок по вул. Чичибабіна, 3. Фото Світлани Телухи. Липень 2023 р.

історичне значення. У Будинку швейників залишилися євреї, і досить багато євреїв. І ще до наказу німецького військового коменданта про переселення євреїв у бараки танкозаводу, це саме, управдом, куди входив цей Будинок швейників, розпорядився всіх євреїв перевести до підвалу там, де був червоний куточок, це було в 13 під'їзді. Ось про це ми робили кілька передач і на телебаченні, і зйомки були в цьому будинку тощо... а потім той самий кербуд відправив їх усіх у Дробицький Яр. Сам стежив, щоб вони пішли тощо. Німці тут були ні до чого. Вони не брали участі. І найцікавіше, тоді ми домагалися встановлення цієї дошки, а ти знаєш, що всі дошки, і на філармонії, і... були встановлені за наш рахунок... Місто не платило, ніхто. Усе оплачували ми. Потім затвердили текст. Текст затвердили такого змісту, що в цьому будинку в період, там, окупації нацистами, так би мовити, були знищені всі євреї. Ми виступили проти і сказали: "Тут нацисти ні до чого". І текст переробили, написали, що колаборантами... пособниками нацистів...".¹³ На думку оповідача, «вислужитися перед окупаційною владою» та за-

a few Jews left in the House of Garment Workers. Moreover, even before the order of the German military commandant to relocate the Jews to the barracks of the tank factory, the same manager of the House of Garment Workers ordered all the Jews to be transferred to the basement where there was a red corner, which was in the 13th entrance. We made several programs about this on television, and we filmed in this house, etc... and then the same manager sent them all to Drobytskyi Yar. He himself made sure that they left and so on. The Germans had nothing to do with it. They did not participate. And the most interesting thing is that at that time we were trying to get this plaque installed, and you know that all the plaques, both at the Philharmonic and... were installed at our expense... The city did not pay, no one did. We paid for everything. Then the text was approved. The text was approved with the following content: that all Jews were killed in this building during the Nazi occupation, so to speak. We opposed it and said: "The Nazis have nothing to do with this." And the text was rewritten to say that the collaborators... the Nazis' accomplices..."¹³

According to the narrator, "currying favor

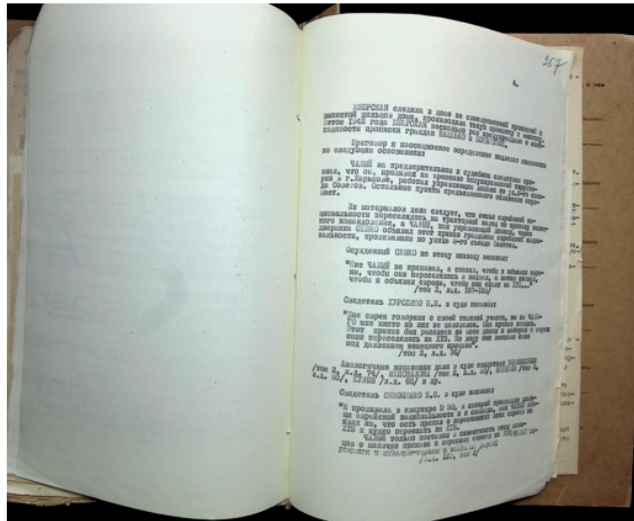
¹³ Інтерв'ю з Леонідом Леонідом від 31.01. 2023 р. Проєкт «Картографування пам'яті про Україну». Фото Світлани Телухи. Липень 2023 р.

робити собі гарну репутацію було важливо для людей, які закатували цих мешканців. Свої припущення він проговорює під час інтерв'ю так: «По-перше, він хотів перше, дивлячись на те, що нацисти переслідують євреїв, він хотів насамперед перед ними вислужитися, показати, що який він хороший працівник — це насамперед. І не тільки він. І інші все перед нацистами вислужувалися. Це перше. По-друге, він був, я так розумію, людиною, яка заздрила євреям. Вони жили, може, в кращих квартирах. І коли євреїв виселили, він одразу там ці квартири розпорядився комусь передати, деякі були запломбовані. Ну, і, судячи з усього, був тим, який ненавидів євреїв, антисемітом був. Ось ці чинники, які й змусили його все це зробити. Ну, що стосується погнатися за добром, то німці це переслідували... переслідували. Але там, по-моєму, щось у справі є, що там цей двірник кудись речі перевозив, але перевозив речі не собі, які були у євреїв, а був там склад у німців — туди він перевозив, по-моєму, в матеріалі це є. Це досить велика справа, не маленька».¹⁴ Говорячи про справу, Л. Леонідов має на увазі Кримінальну справу 035616 Чалого Петра Кириловича, Себка Олексія Івановича.¹⁵ З цією справою мені вдалося познайомитися в січні 2024 року завдяки неймовірній праці співробітників Архіву Служби Безпеки України Харкова, які надіслали мені її у вигляді 900 фото, за що я їм сердечно дякую. Слідча справа надає нам інформацію про діяльність Чалого П. К., Себка (Сипка) А. І., Єзерську Л. К., які працювали в цьому будинку в період німецької окупації Харкова та були відповідно: управителем будинку, двірником та паспортисткою. Під час слідства Чалий П. К. засвідчив лише той факт, що проживав в окупованому Харкові, інші звинувачення він спростовував. Він, зокрема, свідчив, що родини євреїв переселяли-

*with the occupation authorities” and earning a good reputation was important for the people who tortured these residents. He voiced his assumptions during the interview as follows: “First of all, when he saw that the Nazis were persecuting Jews, he wanted to curry favor with them first of all, to show that he was a good worker. And not only he. The others were always currying favor with the Nazis. This is the first thing. Second, he was, as I understand it, a person who envied the Jews. They lived, perhaps, in better apartments. In addition, when the Jews were evicted, he immediately ordered those apartments to be transferred to someone, some of them were sealed. And, apparently, he was someone who hated Jews, an anti-Semite. These are the factors that made him do all this. Well, as for the pursuit of good, the Germans pursued it... pursued it. But I think there is something in the file that says that this janitor was transporting things somewhere, but he was not transporting things for himself, which were with the Jews, but there was a warehouse there with the Germans — there he was transporting things, I think it is in the file. This is a rather big deal, not a small one.”*¹⁴ Speaking about the file, Leonidov is referring to Criminal case 035616 Chalyi Petro Kyrylovych, Sebko Oleksii Ivanovych.¹⁵ I was able to get acquainted with this case in January 2024, thanks to the incredible work of the employees of the Kharkiv Archive of the Security Service of Ukraine, who sent me 900 photos, for which I thank them sincerely. The investigative file provides us with information about the activities of Chalyi P. K., Sebko (Sypko) A. I., and Yezerska L. K., who worked in this house during the German occupation of Kharkiv, and were respectively: a house manager, a janitor, and a passport officer. During the investigation, P. K. Chalyi testified only to the fact that he lived in occupied Kharkiv, denying the other accusations. Namely, he testified that Jewish families were relocated to a tractor factory, and

¹⁴ Інтерв'ю з Леонідовим Леонідом від 31.01. 2023 р. Проект «Картографування пам'яті про Україну».

¹⁵ Архів Служби Безпеки України. Справа 035616.

ся на тракторний завод, а його роль звелася лише до того, що через двірника Себка А. І. він повідомив наказ німецького командування. Сам Себка А. І. свідчив так: «Мені Чалий не наказував, а сказав, щоб я оголосив євреям переселитися в підвал, а потім сказав, щоб я їм оголосив, щоб вони їхали на ХТЗ».¹⁶

У справі містяться свідчення й інших свідків. Зокрема Симоненко П. С. заявила, що проживала в цьому будинку в квартирі 30, де також проживали євреї, та чула, як управитель будинку оголосив наказ, що всі євреї мусять переселитися на ХТЗ, й те, що Чалий їх лише повідомив та поведився з мешканцями будинку у «ввічливій формі».¹⁷ У справі міститься інформація, за якою була засуджена паспортистка будинку Єзерська Л. К., котра за наказом Чалого склала списки єврейського населення будинку: «Були складені 3 списки, які були передані в бургомісрат».¹⁸ Також цікавим є факт, який сформувався з показів пані Єгерської про її виклик у бургомісрат, де їй ставили питання такого змісту: «Знаю чи я когось зі своїх співучнів-комсомольців, які лишилися на окупованій території?» Я відповіла, що таких не знаю. Хоча насправді я знала

his role was limited to informing the German command through the janitor A. I. Sebko about the order. Sebko himself testified as follows: “Chalyi did not order me, but told me to tell the Jews to move to the basement, and then he told me to tell them to go to the KhTZ.”¹⁶

The file also contains testimonies of other witnesses to this announcement, namely Symonenko P. S., who stated that she lived in the house in apartment 30, where Jews also lived, and heard the house manager announcing an order that all Jews had to move to the KhTZ and that Chalyi only informed them of this and treated the residents of the house in a “polite manner”.¹⁷ The case file contains information on which the passport officer of the house, L. K. Yezerska, who compiled lists of the Jewish population of the house on Chalyi’s orders, was convicted: “Three lists were drawn up and sent to the burgomisrat”.¹⁸ Another interesting fact is that Ms. Yezerska’s testimony about her summons to the burgomisrat, where she was asked questions of the following content: “Do I know any of my fellow Komsomol members who remained in the occupied territory? I answered that I did not know anyone. Although in fact I knew my former students, such as: Valentyna Chastova, Lelia Shevchenko, Ivan Tkachenko,

Фото Справи 035616. Архів Слїжби Безпеки України

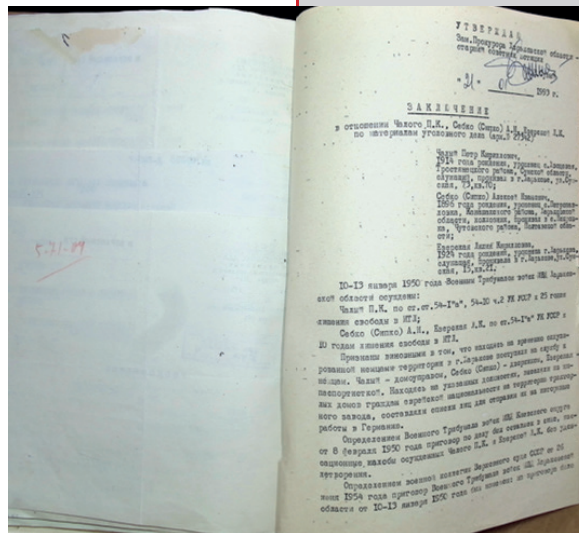
¹⁶ Архів Служби Безпеки України. Справа 035616. С. 257.

¹⁷ Архів Служби Безпеки України. Справа 035616. С. 257.

¹⁸ Архів Служби Безпеки України. Справа 035616. С. 258.

своїх бувших співучнів, таких як: Валентину Частову, Лелю Шевченко, Івана Ткаченко та інших, які лишалися в Харкові, і я їх часто бачила, і вони були комсомольцями. Я вважала, що обман ворога — це не є злочин».¹⁹ Виникає питання, з чим пов'язана така сумлінність виконання наказів окупаційної влади щодо євреїв, які проживали в будинку? Де в одних питаннях ворогу можна було говорити неправду, а в інших чітко виконувати наказ?

За справою «дома швейників» було кілька

хвиль судових процесів та винесено кілька вироків. Зокрема 6 березня 1954 року давано прохання Генерального Прокурора Союзу РСР генерал-лейтенанта Хохлова такого змісту: «Вирок воєнного трибуналу Військ МВС Харківської області 10–13 січня 1950 року та положення Воєнного трибуналу військ МВС Київського округу у відношенні Чалого Петра Кириловича, Себка, він же Сипко, Олексія Івановича і Езерської Лілії Кирилівні змінити: виключити з вироку звинувачення Чалого П. К. та Себка, він же Сипко, у виселенні осіб єврейської національності на тракторний завод, де вони були німцями розстріляні; виключити

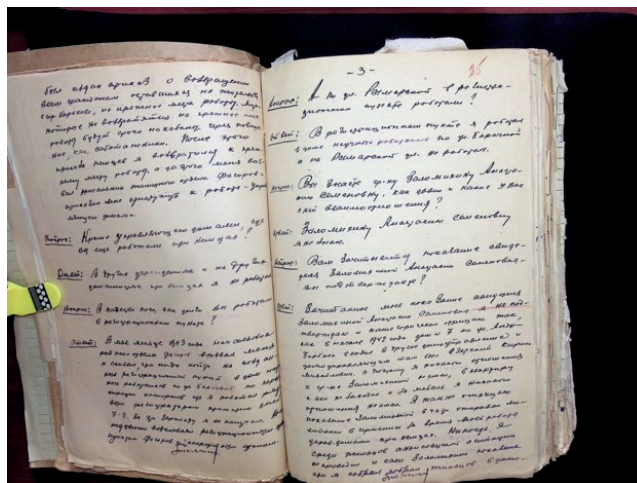
and others who remained in Kharkiv, and I saw them often, and they were Komsomol members. I believed that deceiving the enemy was not a crime.”¹⁹ The question arises as to what this conscientiousness in fulfilling the orders of the occupation authorities regarding the Jews living in the house was due to? Where was it possible to tell the enemy a lie in some matters and strictly fulfill orders in others?

There were several waves of trials and several verdicts in the case of “the House of Garment Workers”, namely: On March 6, 1954, the

Prosecutor General of the USSR, Lieutenant General Khokhlov, submitted the following request: “The verdict of the Military Tribunal of the Troops of the Ministry of Internal Affairs of the Kharkiv Oblast of January 10–13, 1950 and the provisions of the Military Tribunal of the Troops of the Ministry of Internal Affairs of the Kyiv District in relation to Chalyi Petro Kyrilovych, Sebko, aka Sypko, Oleksii Ivanovych and Yezerska Liliia Kyrilivna shall be changed: to exclude from the verdict the charges against Chalyi P. K. and Sebko, aka Sypko, of deporting persons of Jewish nationality to a tractor factory, where they were shot by the Germans; to exclude from the verdict the accusation of Chalyi P. K.,

¹⁹ Архів Служби Безпеки України. Справа 035616. С. 260.

Фото Справи 035616. Архів Служби Безпеки України

з Вироку звинувачення Чалого П. К. по статті 54–10 Ч. 2 УК УК УРСР за відправку радянських громадян на каторжні роботи до Німеччини. Злочинні дії Чалого П. К., Себко О. І. та Егельської Л. К. перекваліфікувати на ст. 54–3 УК УРСР та застосувати їм міру покарання позбавлення волі у виправничих трудових таборах строком на 5 років кожного, без позбавлення прав. Щодо іншого залишити Вирок у силі. Відповідно до ст. 1 та 6 Указу Президіуму Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року «Про амністію», Чалого Петра Кириловича, Себко, він же Сипко, Олексія Івановича і Езерську Лілію Кирилівну з-під варти звільнити та вважати їх такими, що не мають судимості».²⁰ Далі справа містить попередні судові вироки.

У 1993 році Чалого П. було реабілітовано з таким висновком: «Учитывая малозначительность и отсутствие вредных последствий от совершенных действий, а также отсутствие совокупности доказательств пособнической деятельности на Чалого П. К., Себко (Сипко) А. И., Езерскую Л. К. распространяется действие ст. 1 Закона УССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине», от 17 апреля 1991 года».²¹

under Article 54–10, Part 2 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and the sending of Soviet citizens to hard labor in Germany. The criminal actions of Chalyi P. K., Sebko O. I. and Yezerska L. K. shall be reclassified under Article 54–3 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and sentenced to imprisonment in correctional labor camps for a term of 5 years each, without loss of rights. In the rest, to uphold the verdict. In accordance with Articles 1 and 6 of the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of March 27, 1953 “On Amnesty”, Chalyi Petro Kyrylovych, Sebko, aka Sypko, Oleksii Ivanovych and Yezerska Liliia Kyrylivna shall be released from custody and considered to have no criminal record.»²⁰ The case file further contains previous court verdicts.

In 1993, Chalyi Petro was rehabilitated with this conclusion: “Given the insignificance and absence of harmful consequences from the committed actions, as well as the absence of the totality of evidence of aiding and abetting activity on Chalyi P. K., Sebko (Sypko) A. I., Yezerska L. K. is covered by Article 1 of the Law of the Ukrainian SSR “On Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Ukraine” of April 17, 1991.»²¹

Today we do not have a clear figure for the number of Jews killed in Kharkiv, but we know

Фото Справи 035616. Архів Служби Безпеки України

²⁰ Архів Служби Безпеки України. Справа 035616. С. 261.

²¹ Там само.

На сьогодні ми не маємо точної цифри кількості вбитих євреїв Харкова, знаємо, що це десятки тисяч людей, замучених у різних місцях міста та його околицях. Найбільш масові розстріли в кількості 16 тисяч людей відбувалися в Дробицькому Яру — урочищі поблизу Харкова (на перехресті сучасного проспекту Героїв Харкова і кільцевої дороги). Саме сюди вели єврейське населення міста на розстріл. Приблизно таку цифру надають нам архівні дані з Харківських архівів і дані з Яд Вашем. Масові знищення євреїв у Харкові були організовані доволі швидко з грудня 1941 року по січень 1942 року, але окупаційна адміністрація продовжувала розшукувати та знищувати єврейське населення протягом всієї окупації — аж до серпня 1943 року.

Місцями вбивств стали також тюрма СД, лісопарк «Сокольники», колишній гараж зондеркоманди 4 А на вулиці Кооперативній тощо.²² Згадані місця сьогодні мало відомі мешканцям міста, майже не привертають увагу дослідників та потребують детальнішого вивчення, якщо ми ставимо собі за мету дізнатися насправді більше про хід події, організацію, інструменталізацію та систематизацію Голокосту.

that it is tens of thousands of people in various places in the city and its vicinities. The most massive executions of 16,000 people took place in Drobyskyi Yar, a tract on the outskirts of Kharkiv (intersection of Heroiv Kharkova Avenue and the ring road). It was here that the Jewish population of the city was led to be shot. This is approximately the figure provided by archival data from the Kharkiv archives and data from Yad Vashem.

The sites of executions also included the SD prison, the “Sokolnyky” Forest Park, the former garage of Sonderkommando 4A on Kooperativna Street, among others.²² These locations remain largely unknown in the urban landscape and academic discourse. They require greater attention if we aim to gain a deeper understanding of the course of events, the organization, instrumentalization, and systematization of the Holocaust.

Фото. Место массового убийства харьковских евреев, 1966 <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/kharkov.html>

²² Радченко Ю. Лекція “Колаборація та Голокост у Харкові: історія, пам’ять, комеморація”, <https://ethnickh.wordpress.com/2019/12/13/holocaust-discussion/>

Меморіалізація

Слід зазначити, що тривалий час це місце злочину не було увічнене. Перший пам'ятник у Дробицькому Яру з'явився у 1955 року з ініціативи інваліда війни Олександра Кагана.²³ Монумент був виготовлений із заліза. У 1967 році місцева влада встановила інший невеликий кам'яний пам'ятник із надписом «Здесь покоятся жертвы фашистского террора 1941–1942 гг.».²⁴ Л. П. Леонідов, керівник організації «Дробицький Яр», також підтверджує відомий факт існування цього пам'ятника, зазначаючи, що справді на цьому місці був невеликий пам'ятник, встановлений у повоєнні роки радянською владою: «У той період стояв там маленький гранітний пам'ятник такий. Сказати, що він непримітний, не можна, ось із сірого граніту, де був безликий надпис — звірства фашистського терору та період окупації Харкова там 41-й, там 43-й рік».²⁵ Саме цей напис, на його думку, знецінював трагедію харківських євреїв, страждання та жертви яких узагальнені та не виділені. На думку оповідача, саме в цьому полягала велика проблема з увічнення місць масових розстрілів: «Євреї постійно добивались одного, щоб на місці масових розстрілів було написано, що тут розстріляні євреї, а не мирні

Memorialization

It should be noted that for a long time this crime scene was not immortalized. The first monument in Drobytskyi Yar appeared in 1955 on the initiative of war invalid Oleksandr Kahan.²³ It was made of iron. In 1967, the local authorities erected another small stone monument with the inscription “Here are the victims of the Nazi terror of 1941–1942”.²⁴ Leonidov also confirms the known fact of the existence of this monument, noting that there was indeed a small monument erected on this site in the postwar years by the Soviet authorities: “At that time there was a small granite monument there. It’s impossible to say that it was unsightly, it was made of gray granite with a faceless inscription: the atrocities of Nazi terror and the period of occupation of Kharkiv in 1941 and 1943.”²⁵ It was this inscription, in his opinion, that devalued the tragedy of Kharkiv Jews, whose suffering and sacrifices were generalized and not singled out. According to Leonidov Leonid Petrovych, head of the Drobytskyi Yar organization, this was the main problem with the perpetuation of mass shooting sites: “The Jews were constantly trying to get one thing done: to write on the site of the mass shootings that Jews were shot here, not civilians, Soviet people. The Jews never agreed

Фото з особистого архіву Леонідова Л.П.

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 р. Стіна Скорботи.

²³ До 20-тиріччя відкритті Стіни Скорботи. <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/digest-e/digest-2012/10-2012/index.html>. Останнє звернення 02.11.2023

²⁴ Проект «Голоси» Меморіальний фонд Бабин Яр. Архівна колекція інтерв'ю.

²⁵ Там само.

громадяни, радянські люди. Що це братська могила, з цим євреї ніколи не погоджувалися».²⁶

Сьогодні на місці єврейського гетто розташовано Меморіальний комплекс (зараз це перехрестя проспекту Героїв Харкова та вулиці 12 квітня, м. Харків). Перший об'єкт цього комплексу з'явився за ініціатииви Харківського обласного комітету «Дробицький Яр» та районної влади в жовтні 1992 року. За словами Л. Леонідова, нинішнього керівника організації, це було надзвичайно важливо для євреїв, адже там звучало саме слово — єврейське гетто: «Це був перший пам'ятник на місці єврейського гетто. Чим він пам'ятний, що ми вперше написали, влада пішла на зустріч, велике дякую Володимирі Васильовичу Головку, він був головою райісполкому Ордзжонікідзевського району, і ми досі з ним дружимо. Він цю справу підтримав, і було написано: “Що тут було єврейське гетто”. Тобто слово “єврейське” вперше з'явилося! Я не знаю, де ще в Україні з'являлося, я не можу сказати, що вперше саме в Харкові, в Україні. То що в Харкові вперше, це факт. А в Україні слово “єврейське” боялися. І після радянської влади, після того, як стала незалежною, ще довго українське керівництво та українські люди, я розумію не чисто етнічно українські люди, а ті,

with this idea that it was a mass grave.”²⁶

Today, the Jewish ghetto site is the site of the Memorial Complex (now the intersection of Moskovskiy Avenue and 12 April Street in Kharkiv). The first object of this complex appeared on the initiative of the Kharkiv Oblast Committee “Drobytskyi Yar” and the rayon authorities in October 1992. According to Leonid Leonidov, the current head of the organization, it was extremely important for Jews, because the word Jewish ghetto was used there: “It was the first monument on the site of the Jewish ghetto. What makes it memorable is that we first wrote about it, the authorities went along with it, and I am very grateful to Volodymyr Golovko, who was the chairman of the Rayon Executive Committee of the Ordzhenikidze rayon, and we are still friends with him. He supported this case, and it was written: “That there was a Jewish ghetto here.” That is, the word Jewish appeared for the first time! I don't know where else in Ukraine it appeared, but it was in Kharkiv for the first time. But in Ukraine, the word Jewish was feared. And after the Soviet regime, after Ukraine became independent, for a long time the Ukrainian leadership and Ukrainian people — I mean not purely ethnically Ukrainian people, but those who were still under the Soviet Union — were afraid of the word “Jews”. The word “Jew” was rarely used at all in Soviet times and was included in the vocabulary of the censor.

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 р. Стіна Скорботи.

²⁶ Інтерв'ю з Леонідовим Л.П. Архівна колекція МФБЯ. Проект «Голоси» 2019 р. Інтерв'юер Телуха С.С.

хто були ще при радянському союзі, вони боялися слова “євреї”. Слово “єврей” взагалі рідко використовувалося в радянський час і входило в словник безпосередньо цензора. Слово коли я чув єврейське, це було дуже рідко в радянський час. Всі обходили це слово, “Ізраїль”, “ізраїльська армія агресивна”, наприклад, але єврейського нічого такого не було. Ми встановили там цю стіну Скорботи. Вона являла собою естетично так собі залишки стіни бараку. ... бараки були не підготовлені до прийому такої кількості людей, природно, і вони навмисно були зроблені так, щоб людям було неможливо жити там. Печі зруйновані, вікна зламані. Але люди якось змогли прожити там. Хоча дуже багато там померли природною смертю. Були розстріли там. Загалом там керували поліцаї. Кучеренко Петро Кузьмич. Він був комендантом гетто. Потім ми встановили перший в Україні пам’ятник Праведникам народів світу. В Радянському Союзі вважалося неправильним говорити про те, що люди рятували євреїв, і люди боялися говорити. Зараз для молодих істориків дико, як так? Тому в Радянському Союзі багато праведників пішло в небуття, вони лишилися невідомими, на жаль. Після

Everyone avoided this word, “Israel,” “the Israeli army is aggressive,” for example, but there was nothing Jewish about it. We installed this Wall of Sorrow there. It was an aesthetically patchy remnant of a barrack wall. ... The barracks were not prepared to receive so many people, of course, and they were deliberately made so that it was impossible for people to live there. The stoves were destroyed, the windows were broken. But people somehow managed to live there, although many died of natural causes. There were executions there as well. In general, the polizei were in charge there. Kucherenko Petro. He was the commandant of the ghetto. Then we erected the first monument in Ukraine to the Righteous Among the Nations. In the Soviet Union, it was considered wrong to say that people saved Jews, and people were afraid to speak out. Now it’s wild for young historians to think about it. That’s why many righteous people in the Soviet Union went into oblivion; they remained unknown, unfortunately. After the collapse of the Soviet Union, when Larysa Volovyk began to work on the “Righteous Among the Nations” program, she helped to assign more than 90 Righteous. Before that, there were only a few people in total. She dealt with this issue, and it was hard to get people to talk. Why did we put the monument

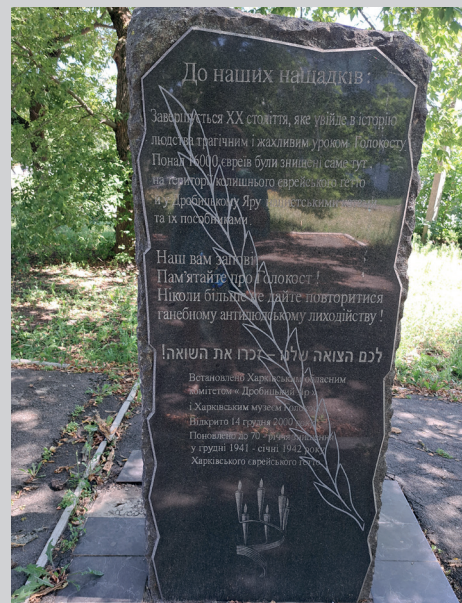

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 р. Рятівникам – праведникам світу.

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 р. Звернення до нащадків.

розвалу, коли програмою “Праведників народу світу”, почала опікуватися Лариса Фалеевна Воловик, з її допомогою більше 90 Праведників присвоєно. До цього було лише декілька людей всього. Вона займалася цим питанням, і то людей складно було розговорити. Чому ми поставили пам’ятник саме тут? Тому що саме тут рятували дітей, давали гроші поліцаям, щоб ті випускали».²⁷

Отже, сьогодні Меморіальний комплекс складається зі Стіни Скорботи, де міститься надпис: «Тут у грудні 1941-го року було єврейське гетто, в’язнів якого знищено у Дробицькому Яру», Каміня на честь «Праведників народів світу» та «Звернення до нащадків». 15 грудня 1997 року було встановлено Камінь на честь Праведників народів світу із написом «Рятівникам — праведникам світу. Вдячні євреї-харків’яни»; 14 грудня 2000 року було відкрито третій об’єкт — пам’ятний камінь «До наших нащадків».²⁸ Леонід Леонідов додав невеличкий коментар до цієї події в інтерв’ю: «На межі двох тисячоліть — другого та третього — ми встановили пам’ятник «Звернення до нащадків» з правої сторони від стіни, де ми написали нашим нащадкам, щоб не допустити цієї трагедії».²⁹

Про появу Меморіалу

Я мала честь поговорити з Леонідом Леонідовим та здійснити записи доволі довгих інтерв’ю про його життя та про діяльність Дробицького комітету, дізнатися історію появи монумента на місці трагедії. Л. Леонідов розповідає довгу історію пошуку коштів і створення меморіалу на місці трагедії та відзначає, що, на його дум-

here? Because it was here that children were rescued, and money was given to the polizei to release them.”²⁷

Today, the memorial complex consists of the Wall of Sorrow, which bears the inscription: “Here in December 1941 there was a Jewish ghetto whose prisoners were killed in Drobytskyi Yar,” a Stone in honor of the “Righteous Among the Nations”, and an “Address to Descendants.” On December 15, 1997, a stone was erected in honor of the Righteous Among the Nations with the inscription “To the Saviors — the Righteous of the World. Grateful Jews of Kharkiv”; on December 14, 2000, the third object was unveiled — the memorial stone “To our descendants”.²⁸ Mr. Leonidov added a few words to this event in an interview: “At the turn of the second and third millennia, we erected the monument “Address to Descendants” on the right side of the wall, where we wrote to our descendants to prevent this tragedy.”²⁹

About the Memorial’s appearance

Having had the privilege of speaking with Mr. Leonidov and recording quite long interviews about his life and the activities of the Drobytskyi Committee, we have interesting facts about the appearance of the monument at the site of the tragedy. He tells the long story of the search for funds and the creation of a memorial at the site of the tragedy and says that, in his

²⁷ Інтерв’ю з Леонідовим Леонідом від 31.01. 2023 р. Проект «Картографування пам’яті про Україну».

²⁸ <https://dontforgetkharkiv.com.ua/getto/>

²⁹ Інтерв’ю з Леонідовим Леонідом від 31.01. 2023 р. Проект «Картографування пам’яті про Україну».

ку, Меморіал у Дробицькому Яру, створений за проектом О. Ю. Лейбфрейда³⁰, не відображає трагедії єврейського народу, але зауважує, що це водночас радість — мати в Харкові таке місце пам'яті.

Л. Леонідов згадує, як відбувався конкурс на найкращий проект для майбутнього меморіалу. В інтерв'ю він акцентує увагу на тому, що відвідувачі виставки проектів, на якій було представлено 29 робіт, записували, робота якого автора сподобалася найбільше. У підсумку журі визнало переможцем конкурсу роботу трьох харківських архітекторів: С. Чечельницького, О. Другака та О. Яковенка, але (це здивувало й обурило нашого респондента) Меморіал спроектував зовсім інший харківський архітектор О. Лейбфрейд. Л. Леонідов розповідає, що «народне голосування» і трьох переможців стали переглядати та критикувати: «І що найцікавіше, ця історія дуже така, цікава наука! Там дві людини з комітету цього почали лобювати, що ця робота (трьох архітекторів), мовляв, не дуже цікава, зовсім не

personal opinion, the memorial in Drobytskyi Yar, designed by Leibfreid³⁰, does not reflect the tragedy of the Jewish people, but at the same time he is pleased that Kharkiv has such a place of remembrance.

Leonidov recalls how the competition for the best design for the future memorial was held. In the interview, he emphasizes that visitors to the exhibition of projects, which featured 29 works, wrote down their preferences according to the following criterion: which work by which author they liked the most. As a result of summarizing the results of the competition, the jury recognized the work of three Kharkiv architects as the winners of the competition: Chechelnytskyi S. G., Druhak O. G. and Yakovenko A., but to the surprise and indignation of our respondent, the Memorial was designed by a completely different Kharkiv architect, Leibfreid A. Y. The narrator says that the “people’s vote” and the three winners were revised and criticized: “And the most interesting thing is that this story is very interesting science! Two people from the committee began to lobby that this work (by the

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 р. Дробицький Яр.

Фото Меморіалу з особистого архіву Леонідова Л.П.

³⁰ Олександр Юрійович Лейбфрейд. Біографія. <https://web.archive.org/web/20130729183025/http://korolenko.kharkov.com/kray/Lejbfrejd.html>

відображає трагедію єврейського народу! Хоча вона відображала та була професійно виконана. І був обраний проєкт Лейбфрейда Олександра та Савенкова Віктора. Фонд культури, в той період фонд культури курирував наш комітет, харківське відділення фонду культури, але вони вирішили не зв'язуватися. Було одне засідання, друге засідання, коротше кажучи, було прийнято рішення рекомендувати до будівництва проєкт Лейбфрейда. Ну так воно і вийшло із проєктом Чечельницького, робота пішла в небуття. Я намагаюся завжди говорити правду, історичну правду, що перше місце посів, а це була замовна!».³¹

Цей проєкт дуже довго реалізовували. Комітет «Дробицький Яр» вирішив побудувати пам'ятник скромніший і доступніший за фінансами. Скульптор Олександр Іллічов розробив проєкт «Дерево життя», який почав зводити комітет «Дробицький Яр». Коли закінчилися фінанси, продовження будівництва здійснювали коштом багатьох харківських підприємств та приватних осіб. Л. Леонідов розповідає багато історій, пов'язаних зі збиранням коштів, з величезною інфляцією, банкрутством банку, де лежав мільйон двісті тисяч гривень, яких було достатньо для будівництва Меморіалу та які зникли внаслідок банкрутства, згадує міфи, що їх поширювали люди, які збирали кошти на будівництво і (для того щоб отримати гроші) говорили, що Дробицький Яр є місцем знищення різних народів, зокрема й українців та вірмен. «І вийшла така легенда, виходить, що це багатощарова могила, що там були розстріляні не тільки євреї, як у Бабиному Яру. А в Дробицькому Яру вони євреїв розстріляли, і це місце закрили, бо далеко возити людей туди на розстріл, досить клопітко. Тут вони зібрали людей у гетто ... і звідти вони вивозили партіями по 500–600 осіб і роз-

three architects) was not very interesting, that it did not reflect the tragedy of the Jewish people at all! Although it did and was professionally executed. And the project by Leibfreid Oleksandr and Savenkov Viktor was chosen. At that time, the Cultural Foundation was supervised by our committee, the Kharkiv branch of the Cultural Foundation, but they decided not to contact us. There was one meeting, a second meeting, and in short, it was decided to recommend Leibfreid's project for construction. That's how it turned out with the Chechelnytskyi project, the work went into oblivion. I always try to tell the truth, the historical truth, that I won the first place, and it was a commissioned project!"³¹

This project took a long time to realize. The Drobytskyi Yar Committee decides to build a more modest and affordable monument. Sculptor Oleksandr Illichov develops the Tree of Life project, which the Drobytskyi Yar Committee begins to build when it runs out of money, and many Kharkiv enterprises and individuals continue to build it. Leonidov L. recalls how he collected and told many stories related to fundraising, to the huge inflation, to the bankruptcy of the bank, where there were one million two hundred thousand hryvnias, which were enough for the construction of the Memorial and which disappeared as a result of the bankruptcy.

It connects the existing myths that were spread by people who raised funds for the construction in order to get money from various sponsors, saying that Drobytsky Yar was the place of destruction of various peoples, Ukrainians, Armenians, according to the author: "And there was a legend that this is a multi-layered grave, that not only Jews were shot there, as in Babyn Yar. And in Drobytsky Yar, they shot Jews and closed this place because it was too troublesome to transport people there for execution. Here they gathered people in the ghetto... and from there they took 500–600 people in batches and

³¹ Інтерв'ю з Леонідовим Л.П. Архівна колекція МФБЯ. Проєкт «Голоси» 2019 р. Інтерв'юер Телуха С.С.

стрілювали в Дробицькому Яру. І досі ця легенда повторюється». Відкриття меморіалу відбулось у грудні 2002 року за участі посла Ізраїлю. У першу чергу будівництва було відкрито пам'ятний знак — Менору («Древо життя»), алею і пам'ятник-монумент. У 2005 році на Меморіалі відкрилася траурна зала Скорботи. У 2008 році був встановлено новий пам'ятник з інформацією про трагедію українською, івритом та англійською. На ньому міститься напис: «У Дробицькому Яру з грудня 1941 року по січень 1942 року нацистами знищено понад 16 тисяч в'язнів Харківського єврейського гетто — старих, жінок та дітей — тільки тому, що вони були євреями». У 2018 році Міністерство культури України додало меморіальний комплекс до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Меморіальний комплекс зазнав руйнувань 26 березня 2022 року, під час повномасштабного російського вторгнення в Україну. Внаслідок обстрілів міста російські війська пошкодили пам'ятний знак — Менору. На моє питання до Леоніда Леонідова, чи треба реконструювати Менору, була відповідь, що не треба: «..Ми були дуже засмучені, справді, але потім ми вже подумали, що цей пам'ятник відновлювати не треба в жодному разі. А щоб це було, щоб потім всі бачили, як агресор з Росії ось так чинить. Як пам'ять агресії Росії. І я глибоко переконаний, що це правильна така

shot them in Drobytsky Yar. This legend is still repeated today.”

The memorial was unveiled in December 2002 with the participation of the Ambassador of Israel. The first phase of construction included the unveiling of a memorial sign, a menorah (Tree of Life), an alley, and a monument. In 2005, a mourning hall was opened at the Memorial — the Hall of Sorrows. In 2008, a new monument was erected with information about the tragedy in Ukrainian, Hebrew, and English. It bears the inscription: “In Drobytsky Yar, from December 1941 to January 1942, the Nazis murdered more than 16,000 prisoners of the Kharkiv Jewish ghetto, including old people, women, and children, simply because they were Jews.” In 2018, the Ministry of Culture of Ukraine included the memorial complex in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine.

The memorial complex suffered destruction during the Russian invasion of Ukraine in 2022. On March 26, 2022, as a result of shelling of the city by Russian troops, the Menorah was damaged. When I asked Mr. Leonidov whether the Menorah should be reconstructed, he said that it was not: “..We were really upset, but

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 р. Меморіал Дробицький Яр.

Фото Світлани Телухи. Серпень 2023 року. Пошкоджений знак.

думка. Було, звичайно, дуже сумно, але Слава Богу, що не весь був. Якби весь був розбомблений, тоді так, ну а так він зберігся. Ну, є там, звичайно, безпосередньо на стовпі, на стрижні його».³²

then we thought that this monument should not be restored in any case. We want it to be there so that everyone can see how the aggressor from Russia does this. As a memory of Russia's aggression. And I am deeply convinced that this is the right idea. It was, of course, very sad, but thank God that not all of it was. If the whole place had been bombed, then yes, but as it is, it has been preserved. Well, there is, of course, one on the pole itself, on its core.”³²

³² Інтерв'ю з Леонідом Л.П. 2023 р. Особистий Архів Телухи С.С.

Зміст

Про проєкт	1
<i>About the project</i>	
Біографія	3
<i>Biography</i>	
Родина	5
<i>Family</i>	
Окупація	6
<i>Occupation</i>	
З бараків	9
<i>From barracks</i>	
Втеча та переховування	14
<i>Escape and hiding</i>	
Порятунок від Дамахи Руденко	17
<i>Rescue from Damaha Rudenko</i>	
Повоєнне життя	22
<i>Postwar life</i>	
Роздуми про пам'ять і Голокост	27
<i>Reflections on Memory and the Holocaust</i>	
Глосарій	28
<i>Glossary</i>	
Коротка історія Голокосту	32
<i>A brief history of the Holocaust</i>	

“Memory of the Holocaust in Kharkiv”, “Unspeakable”, “War Childhood Museum”, “Voices”, “Chernobyl Historical Workshop”, “Choice to exist”.

Oleksandr Putievskiy. Born on September 22, 1977 in Kharkiv. I have loved to draw since early childhood, mostly illustrating battle scenes (battles, wars). I studied in two schools at the same time in art and general education. During 1992–1996, I studied at the Kharkiv State Art School, specialization — decorative artist. In 1996–2001, I studied at the Kharkiv State Academy of Design and Art, specialization — interior design. In parallel with my studies, I worked as an artist at the «Iris» publishing house. From 2001 to 2007 worked as a designer in a furniture company. The main activity is painting on various surfaces, including furniture, interior, cars, household appliances, glass; I also create various objects, things of my own design. I paint in different stylistic directions, in realism, abstractionism, surrealism. Now I have my own personal exhibition in a Kharkiv gallery.

Суспільно-політичне видання

ТЕЛУХА Світлана Степанівна

ГРАФІЧНІ НАРАТИВИ ПРО ВІЙНУ

Історія Тетяни Хоруженко

(Укр. та англ. мовами)

Підп. до друку 11.04.2025. Формат 60x90/8. Ум. друк. арк. 7,0.

Тираж 100 прим. Зам. № 11-04/25.

Видавництво «Факт»

Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, оф. 2-26.

+38(050) 323 22 01, publish_fakt@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3172 від 22.04.2008 р.

Надруковано ФОП Секішова Т. Є.

61072, м. Харків, вул. Тобольська, 42-а

067-709-71-16, u2-u2@ukr.net, u2print.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію за № 2 480 000 0000 079758 від 21.05.2007 р.

The publication was made possible thanks to the support of the Philipp Schwartz – Initiative of the Alexander von Humboldt Stiftung.

We would like to express our special gratitude to Leonid Leonidov, the head of the Drobytsky Yar organization, for the opportunity to document your experience, your active work in preserving the memory of the Holocaust in Kharkiv, and for your humanity.

